

AS
262
A72.532
V.1

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES

FEB 1970

Українська Академія Наук
Збірник Історично-Філологічного Відділу,
№ 1-6

D. Bahaliy: Entwurf der ukrainischen Historiographie

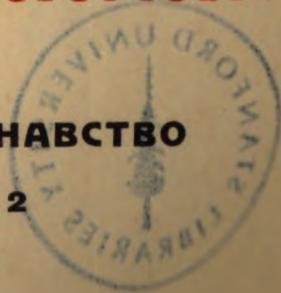
STANFORD
LIBRARIES

Акад. Д. БАГАЛІЙ

НАРИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Вип. 2

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ,
№ 1-6.
D. BANALJ. ENTWURF DER UKRAINISCHEN HISTORIOGRAPHIE

Акад. ДМИТРО БАГАЛІЙ

Bagalij, D I.

НАРИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

вип. 2

STANFORD
LIBRARIES

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1925

[902(47.7)(02)]

Дозволяється випустити в світ.
Невідмінний Секретар Академії, акад. *Аг. Кримський*.

А 5 262.
А 72 530
v. 1
b. 10

Друковано 2000 прим. Зам. № 2264.

ДЕ ЩО Є:

Розділ VI. Літопис Самовидця.

	стор.
Козацькі літописи. Перше видання літопису Самовидця. Друге видання Київської Тимчасової Комісії. Де написано літописа. Перша й друга частина літопису. Становище автора в суспільстві та його світогляд. Значіння й оцінка літопису. Уривки з літопису	1—29

Розділ VII. Літопис Граб'янки.

Видання Граб'янчиного літопису. Життя Граб'янки. Джерела літопису. Його світогляд і відношення до історичних діячів і подій. Значіння літопису й його оцінка. Мова. Уривки з літопису	30—50
---	-------

Розділ VIII. Літопис Величча.

Видання Величчового літопису. Життєпис Величків. Його світогляд. Джерела літопису. Зміст. Документи, що взято до літопису. Оцінка літопису в українській й російській історіографії. Мова літопису. Уривки з літопису	51—92
---	-------

Розділ IX.

Літопис Юзефовичів. Київський літопис. Літописець знатніших д'яйствъ и случаевъ. Краткое описаніє Малоросіи. Діяріуші і кронічки. Манастирські і місцеві літописи. Хронографи, хроніки і синодики	93—105
---	--------

Розділ X.

Побажання про літописну справу	106—108
--	---------

Akad İsmail Paşa

РОЗДІЛ VI.

Літопис Самовидця.

Козацькі літописи. Перше видання літопису Самовидця. Друге видання Київської Тимчасової Комісії. Де написано літописа. Перша й друга частина літопису. Становище автора в суспільстві та його світогляд. Значіння й оцінка літопису. Уривки з літопису.

Козацькі літописи з'явилися саме тоді, коли козаччина в державному, національному, релігійному та й соціальному життю українського народу поважну почала відогравати ролю. Це був XVII в., доба найяскравіша в історії України, ба й в історії самої-таки козаччини. «Це була,—каже О. І. Левницький,—бурхлива, тривожна, але й блискуча доба, коли всі живі суспільні сили українського народу, закликані на рішучу боротьбу за саме його існування, досягли найвищого напруження і нарешті утворили той величезний, політичний і суспільний вибух, що пам'ять про нього звязана з ім'ям Богдана Хмельницького. Такі часи, певна річ, викликають у всякому суспільстві напружену літературну діяльність. Тож тим більше треба було сподіватись цього на Україні, де релігійна боротьба, що її викликала Унія року 1596, ще до початку повстання Б. Хмельницького, багатющу релігійно-полемічну літературу утворила. А швидка зміна подій у політичному й релігійному житті України за Хмельниччини своєю чергою мусіла збагатити *історичні* твори українського письменства. Так воно справді й було. Ті, що стояли ближче од нас до свого віку (як, наприклад, історики-письменники XVIII ст. Граб'янка, Величко, Лукомський та інші) згадують про цілу низку відомих їм історичних творів XVII ст., як от церковні і світські літописи, козацькі «кронічки», різні «діяріуші», то що»... «Окрім літописів і мемуарів, у тому-ж таки XVII ст. з'явилася ціла низка дрібних історично-поетичних творів, що їх уламки збереглися в літописах Величка й Граб'янки. З уламків оцих знати, що тоді кожнісінька видатна подія надихала того чи иншого українського пііту на оспівування її віршами»... «Тале-ж ба, з творів оцих дотепер так що й нічого не залишилося. Допіру декотрі геть аж до наших часів доховалися, що правда, небагато-ж їх. Коли-б не уламки з них, що їх зберіг Величко та інші, ми, либонь, і не знали були-б про їхнє існування. І літописи тогочасні не всі доховалися до наших часів»...

На першому місці серед цих козацьких літописів треба поставити «*Літопис Самовидця*». Списки цього літопису були в аматорів української старовини в Києві і в Харкові, як свідчить про це М. О. Максимович; один список акад. ДМИТРО ВАГАЛІЙ. УКРАЇНСКА ІСТОРИОГРАФІЯ, Т. I, ВИП. 2.

був і в нього самого ще з 1835 року. Знав цього літописа і історик М. Маркевич, дарма що не посилається він на нього в реєстрі своїх джерел. Перше видання літопису Самовидця надрукував Бодянський в «Чтеніяхъ Моск. Общ.», де він був за секретаря (Годъ 2-й № 1, стр. I-II, 1-22 і № 2, стр. 73-152, I-VI). Заголовок його такий: «Лѣтопись Самовидца о войнахъ Богдана Хмельницкаго и о междоусобіяхъ бывшихъ въ Малой Россіи и его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года». На початку читаємо таку передмову П. Куліша: «Через те, що декотрі з українських літописів не мають ясних заголовків і ймення літописців, то цей літопис в відміну од інших і для справности зсилок на нього названо *літописом Самовидця* на тій підставі, що автор його, як це видно з текста, жив од початку війни Богдана Хмельницького майже до останніх років XVII ст.; міркуємо так тому, що з цих років звістки його гублять форму оповідання і перетворюються в хронологічний реєстр подій. Початок літопису, як судити з його мови і особливо короткого викладу подій, позичений автором з якоїсь іншої української хроніки. Таким чином, літопис Самовидця починається, в тісному розумінні цього слова, з заголовку «Лѣтописецъ о началѣ войны Хмельницкаго» (на 6-й стор.). Отож, як бачимо, назву цьому літописові дав П. О. Куліш, він-же завважив, що літопис поділяється на дві частини—власне літопис Самовидця починався вже з 6-ї сторінки, де в її окремий оглав, а першу частину було запозичено, як він гадає, з якогось іншого українського літопису; про цю першу частину що-до її походження виникли згодом, як побачимо, гострі суперечки між дослідниками.

Другу передмову дає О. М. Бодянський. «Одержавши—пише він,—од Куліша список цього надзвичайно важливого літопису малоросійською мовою свого часу, я зараз згадав, що в Бібліотеці Московського Т-ва є ще щось схоже з нею. І справді, я знайшов там рукопис, але писаний не малоросійською, а великоруською мовою. Деякі замітки з приводу його зробив Д. П. Бантиш-Каменський». О. М. Бодянський скористувався з цього списку, видаючи літописа Самовидця.

Перша частина літопису зветься отак: «*Лѣтописецъ въ Малой Россіи, прежде Хмельницкаго бывшихъ гетмановъ и при нихъ дѣйствій*», вінчається 1648 роком і займає перші 6 сторінок тексту. Він кінчається так: «*Послѣ же того, что происходило, нижея сего въ лѣтописцѣ Хмельницкаго пространно и ясно и удивительно показано и явствуеть*».

Друга частина має такий заголовок: «*Лѣтописецъ о началѣ войны Хмельницкаго*» і доведено її геть аж до 1735 року.

Після тексту літопису йдуть додатки і варіанти. До останнього слова першої частини зроблено таку примітку Кулішеву: «досі літопис писаний кимсь иным і це видно й з особливостей мови й з того, що описаний тут початок війни Хмельницького повторюється й далі, тільки з більшими подробицями». Далі починається літопис Самовидця.

У примітці Бодянського читаємо, що літописець був родом мало не з Корсуня або його полку. Бодянський робить такий висновок на підставі літописного оповідання про похорон наказного гетьмана Ів. Золотаренка:

Та в цьому оповіданні ми не знаходимо жадної вказівки на Корсунь або його полк. Про списки, що були в нього в руках, Бодянський робить таку примітку. Список Кулішів був неповний і оповідав тільки про події до 1669 року. Третього списку літопису Бодянський здобув од М. І. Костомарова, що списав його в Харкові в учителя Третьякова. Він, список отой, до половини XVIII в. належить і на список Юзефовичів свидається. Тільки-ж він коротший за нього і від 1675 року вони поміж собою різняться. Цей Третьяковський список Бодянський ладен був визнати за найближчий до оригіналу Самовидця. Та він тільки до 1690 року продовжується, а М. І. Костомаров писав Бодянському, що в нього бракує тільки кінця, себ-то сторінки. Отож, він міг кінчатись роком 1701, коли Самовидець, на думку Кулішеву, скінчив свого літописа, як про це свідчить і сама мова, що дуже відрізняється од мови до цього року. Перед 1720 роком П. О. Куліш робить таку примітку: «ось до якого місця літописа було ведено одним автором; далі і мова, і спосіб викладання значно міняються». Коли ми згадаємо, що тепер доведено, що літопис Самовидця справді кінчається 1704 роком, ми повинні будемо визнати у Куліша велике чуття в пам'ятках письменства. Далі у виданні Бодянського йдуть додатки, а саме: реєстр гетьманів, листування Богдана Хмельницького з царем Олексієм і умови, угоди, статті, грамоти. Далі йдуть поясіння незрозумілих (себ-то українських) слів, поважчик імен і місцевостей і реєстр друкарських помилок (аж на VI сторінках!).

Видання оце, як на ті часи, було непогане й корисне, і за нього треба бути вдячним світлій пам'яті незабутнього О. М. Бодянського, що й узагалі не аби-які українському джерелознавству послуги зробив своїми численними виданнями на сторінках «Чтеній». Та в ньому було чимало помилок, а головним чином, нове видання—Київської Тимчасової Комісії—було вибликано тим, що в її розпорядженні знайшлися нові списки цього літопису, які велику мали вагу для цього нового видання. О. М. Бодянський надрукував літопис Самовидця за 4-ма списками—Куліша, Третьякова, Юзефовича й Історичного Товариства; список цей є переклад літопису на великоруську мову XVIII ст. з чималенькими додатками, але дуже попсований ¹⁾. Бодянський, видаючи літописа, найбільше користувався із списку Юзефовича. П. О. Куліш про свій список писав до Бодянського. «Я забув вам сказати, що літопис Самовидця переписаний мною з двох списків. Один належав мітрополітові Євгенію (переписаний погано й не однією рукою), а другий—Пісарєва, старий, писаний років 80 або 100 тому назад» (Иконниковъ, Опытъ истор. т. 2, кн. II стр. 1562, прим. з посилкою на Київ. Стар. 1890 № 4, стор. 399). Куліш користувався з цього літопису для своєї «Чорної Ради». Перші два списки—Куліша і Третьякова—неповні. На превеликий жаль, Кулішівський список було зопсовано додатками пізнішого походження, що їх не пізнав і не зрозумів Бодянський, бо не зробив критичного огляду літопису. І ці додатки довго, геть аж до нового видання 1878 року, вважали

¹⁾ Про цей список примітка Бантш-Каменського в «Трудахъ и лѣт. общ. Ш, кн. 2-я 63-65».

були за органічну частину самого літопису. 1878 р. літопис Самовидця видала Київська Тимчасова Комісія ¹⁾ за редагуванням Ор. Ів. Левицького, що написав про неї цінну критичну розвідку. Розвідку цю треба визнати за зразок для інших майбутніх дослідів про козацькі літописи. Комісія здобула двоє поважних нових списків літопису Самовидця—один од проф. О. Кістяквського, другий—од учителя гімназії О. О. Матвієва. Перший було вміщено в збірнику полкового осаула Козельського, що його було скомпановано в 1740 році. Другий містився в рукописному збірнику бунч. товариша П. Іскрицького, складеному в 2-й чверті XVIII ст. Список літопису Самовидця було внесено туди, як гадає Ор. Ів. Левицький, між 1734 і 1740 роками, тоб-то тільки через 30 років після того, як було закінчено самий літопис у 1702 р. Решта—пізніших часів. Але тексти всіх списків надто вже один на одного скидаються. Отож і робить з цього О. І. Левицький висновок, що була одна тільки єдина редакція літопису. Її й реставрує цей дослідник, дарма що оригінал літопису до нас і не дійшов. О. І. Левицький найперше одкидає вступ до літопису, що його видрукував О. М. Бодяньський, під заголовком: *«Літописець въ Малой Россіи прежде Хмельницкаго бывшихъ гетмановъ»*. Уже Максимович докладно довів, що вступ цей до літопису Самовидця не належить. ²⁾ А втім він помилявся, кажучи, начеб-то Самовидець позичив його у Граб'янки. О. І. Левицький як-найкраще доводить, що це «Краткое описаніє Малороссіи», і склав його невідомий автор у 30-роках XVIII в., надруковано-ж його було, як особливий додаток до літопису Самовидця. Другий такий самий додаток до літопису Самовидця це доточений кінець його після 1702 року аж до 1734 року; він теж скомпільований з «Краткаго описанія Малороссіи». Є ще деякі вставки до тексту літопису (наприклад, статті Богдана Хмельницького, листування його з царем Олексієм, то-що). З другого боку, текст літопису Самовидця скорочували і його переписувачі, отож списки його на нові й скорочені поділити можна. О. М. Бодяньський висловлював був думку, що короткі списки складено було раніше, а вже згодом пороблені були до них різні додатки, адже-ж ані формою викладу, ані мовою повна редакція од тексту літопису не відрізняється. Та Ор. Ів. Левицький иншої гадки додержується. Він доводить, що були не короткі списки, а *скорочені*, що короткі редакції в жадному разі не первісні, початкові. Подробиці повних списків не могли бути внесені до літопису, пізніша навпаки скорочена редакція. Таким чином, текст літопису Самовидця, що його видала Тимчасова Комісія, треба вважати за зовсім близький до оригіналу, а може навіть і автентичний з оригіналом.

Скорочені списки мають пізніші форми мови («годъ» замість «рік», «что» замість «же») і хронологічні помилки. Звістки, що їх у скорочених списках

¹⁾ Літопись Самовидца, по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ. Издана Кіевскою Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ. К. 1878.

²⁾ У друкованому листі до Пог'одіна він писав року 1859: «застерегаю тебе, що вступний початок літопису приточений до нього пізніше, не раніше другої чверті XVIII ст. і узятий скорочено з літопису Граб'янки Це я можу тобі довести, як дважди два чотири. І тому послаляючися на літопис Самовидця, не треба цитувати цього вступу, щоб не приписати письменникові XVII ст. те, що написано в XVIII ст.» (собр. соч. I, 398).

зовсім немає, навпаки, цілком певні, бо хто инший, як не самовидець, наприклад, міг записати таке свідощтво: *«року 1681 августа 9 перед святомъ, земля тряслася, с понедѣлка на восторокъ»*. Мабуть писар, копіїста, хотів був полегшити собі працю, дещо проминаючи, особливо з того, що було ближче до його часів; проминав він зовнішні події, місцеві, занадто дрібні, деякі господарчі справи, метеорологічні звістки. І взагалі копіїсти дещо змінювали, виправляли, скорочували, по иншому складали відомості, утворюючи оповідання з розкинутих звісток.

Можна також погодитися і з иншими критичними поглядами Ор. Ів. Левицького на літопис Самовидця, в розвідці його висловленими. Де було написано літописа Самовидця і хто його склав? Про це в самому літопису звісток немає, але текст його дає відповідь на це питання. Бодяньський і Максимович висловили думку, що літописець був родом з Правобережжя, що літописа склав задніпрянський козак, значить літописа складено в правобічній Україні і, як гадав Бодяньський, у Корсуні. М. О. Максимович завсіди зве Самовидця задніпрянським козаком (Собр. соч., I, стор. 398, 403, 434, 462). Але це помилка, як це й довів О. І. Левицький. Акад. В. С. Іконніков каже, що тут треба відокремлювати питання про місце походження автора й питання про те, де літописа того було написано, — автор був, на його думку, родом із Правобережжя, а літопис складено на Лівобережжю, навіть можна додати, що в Стародубі. Це видно передовсім з того, що за Лівобережжя в ньому більше звісток, аніж за Правобережжя. А що літописа написано на Лівобережжі, ось на це доводи, що беремо їх з цього-ж-таки літопису: *«Также и напотомъ-той сторонъ Днѣпра, ажъ по самій Днѣстръ, тое жъ ся стало спустошенія замкомъ ¹⁾*; *а звлаща тая сторона боку Днѣпра, которая при Дорошенку зостаеъ ²⁾*; *«Итакъ тая Украина стала пуста»... ³⁾* *«Орди... на томъ боку Днѣпра, на Волиню шкоди починили» ⁴⁾*. Правобережна Україна всюди тут зветься тим боком Дніпра. Лівобережню навпаки він зве сьогобочною: *«орди кримскіе... поднавши на сей бокъ Днѣпра, коло Домонтова и коло Бубнова» ⁵⁾*; *«Ромодановскій симъ бокомъ Днѣпра ишоль» ⁶⁾*. Іноді в одній звістці літописець виявляє протилежними обидва ці назвиська: *«Козацтво, которое зостаеъ на томъ боку Днѣпра, якъ Чигринъ, Черкаси, то повинни слухати короля его милости, а которое зостаеъ на семъ боку Днѣпра, то повинно слухати его царского величества»; ⁷⁾* *«тамъ на Волиню коло Гродня и Берестя Литовского... Тутъ на Украинъ коло Нѣжина и Чернѣгова» ⁸⁾*. Гетьмана й козаків Лівобережжя літописець зве «нашими». Це все підтримує думку, що літописець жив на Лівобережжю і там, мабуть, складав і свого літописа. До всього, здається, жив він не на Полтавщині, а саме на Чернігівщині, адже за цю країну бачимо ми в нього найбільше таких подробиць топографічних, що їми цікавитися, ба навіть знати міг тільки тубілець. Таке, наприклад, оповідання про пожежу в Стародубі року 1677: *«Того жъ року, мѣсяца мая семогонадцять дня, в четвертокъ, в обѣдной годинѣ, по службѣ*

¹⁾ Лѣт. Сам. стор. 13, ²⁾ ibid. стор. 93, ³⁾ ib. стор. 127, ⁴⁾ ib. стор. 174, ⁵⁾ ib. стор. 181, ⁶⁾ ib. стор. 69, ⁷⁾ ib. стор. 46, ⁸⁾ ib. стор. 179.

божой, в полгодини можетъ занялася церковь Рождества Христова стоячая в ринку, близко коморъ крамнихъ, в Стародубъ ¹⁾. «Зима барзо великая была такъ снѣгами, якъ тежъ и морозами и мало котрій день былъ безъ вѣтру, и тривала снѣгами и морозами великими близко до св. Георгія, же юже людемъ на Сѣверу не тилко снѣга, але й соломъ на хатахъ не ставало» ²⁾; «того жъ (1690) року великая саранча была на Украинѣ и коло Стародуба на Сѣвері; прийшла августа 9... инная тутъ на Украинѣ коло Нѣжини и Чернѣгова и на Сѣвері коло Стародуба зазимовала. А барзо йшла широка и московскихъ краевъ займала по за Свинскомъ и Комарицкую волость зопсовала, з'боже и усю ярину потравила, которіе застала непожатіе, усе поела и так учинила дорожнечу у збожжю: жито стало осмачка по золотихъ три и овесь в той же цѣнѣ, которого и мало било у Сѣвері, але з України доставали ³⁾».

Полтавську частину Лівобережжя Самовидець одного тільки разу зве тою Україною «итакъ Бруховецкій, якъ першей наменилося, вишолъ з Запорожжа с козаками в килка сотъ, которого князь Ромодановскій вдячне приймає и при нихъ сталъ, же тая уся Украина по Роменъ оныхъ слухала, отступивши от Сомка гетмана» (стор. 70). Це ще більше підтримує думку, що Самовидець жив у північній частині Лівобічної України. А втім треба завважити, що мова літопису не має в собі великих ознак сіверянської мови. Це примушує Ор. Ів. Левницького висловити думку, що раніше колись Самовидець жив на Правобережжі, а вже згодом переселився на Лівобережжя. За дуже поважний і неначе незбитий довід на те, що він справді з правого берега Дніпра походить, правити можуть ті сторінки літопису, де він задніпрянщиною (Заднепра) зве Лівобережжя (стор. 12-19, 28, 29, 31-33, 63-64, 103, 106, 107, 109, 121, 127-128, 130, 139, 147, 181): про Єр. Вишазевецького тут оповідається, що він володів усім задніпром; задніпрянськими полками звуться переяславський, ніженський, чернігівський, прилуцький та інші полки Лівобережжя; Заднепренце—полки ніженський, чернігівський і Вишневещина; Задніпря—Переяслав, Прилуки, Ніжень; Задніпря—Переяслав, Ніжень і Чернігів, усе Задніпря—Лівобережжя. Скрізь, де Самовидець пише Задніпря, треба розуміти Лівобережжя. Самовидець писав не місцевою, сіверянською, а тодішньою літературною мовою, що мала силу українських слів, як це видно із словника їх, але була далека од місцевих українських говірок. Не була вона ні степова, ані сіверянська, ані якась инакша. Що-правда, треба додати, що часом у Самовидця трапляються й суто сіверянські вирази, отож приміром, «пултора» (замість півтора), «Воронувка» (замість Воронівка).

Літопис Самовидця це пам'ятник початку XVIII в., дарма що найбільше в ньому оповідань про XVII вік, а XVIII в. захоплює він тільки двоє перших років. Що-до характеру викладання подій, літопис поділяється на дві частини: перша частина має прагматичний характер більш-менш систематично-історичного оповідання про тодішні події (початок повстання Богдана Хмельницького). Це швидче історія, як літопис, і автор дуже дбало, пильно її обробив на підставі тих джерел, що були у нього в руках. Події виклада-

¹⁾ Лѣт. Сам. К. 1874, стор. 134, ²⁾ *ibid.* стор. 133, ³⁾ *ib.* стор. 178-179.

ються тут систематично, ба навіть по розділах: «*О началъ войны Хмельницкого*», «*Война самая*», «*Починается война Збаржская*». Автор звичайно вживає слова «на той час» і цим виявляє, що ці часи йому самому давніми здаються. Часом ми бачимо в нього і помилки, котрі раз-у-раз трапляються в автора, який оповідає не про те, що сам бачив, а про те, що з своїх джерел вичитав. Видима річ, що першу частину літопису не учасник цих подій склав, а написано її згодом на підставі джерел і, може, деяких оповідань сучасників. Це видно і з того, що автор часом попереджає події, що за них оповідає, отже, коли він писав про їх початок, він також знав і про їх продовження і навіть про кінець. Отож приміром, під роком 1664 Самовидець, оповідаючи за те, як уряд польський заарештував Юр. Хмельницького, Гуляницького й мітр. Тукальського і заслав їх до фортеці Малборк, тут-таки додає: «*где роковъ два сидѣли у вязенню*». Оповідаючи під роком 1648 за кн. Ярему Вишневецького, він тут-таки додає, що син його, Михайло, «*напотомъ королемъ полскимъ зосталъ билъ* 2); а став він королем польським тільки року 1669, себ-то через 21 рік після року 1648. Під роком 1670 Самовидець оповідає про те, як Господь покарав гетьмана Многогрішного, що впав з ганку й зломив собі ший, але все-таки не хтів опам'ятатися, і тут-же додає: «*що напотомъ оному нагородилось зле*»; цим він натякає на нещасливий для Многогрішного кінець його гетьманування, — подію, що скоїлася через два роки—року 1672. Значить свій літопис Самовидець почав редагувати не раніше від року 1672. Відтоді характер його уже змінюється, з нього стає справжній літопис, з власними самого літописця замітками. А втім, зазначити треба, що й раніш у першій частині були коротенькі звістки, що їх записати міг і сам Самовидець, користуючись часом із записів інших, хоча-б із тих козацьких реєстриків, що за їх згадує літописець Величко. За зразок таких коротеньких заміток може бути, наприклад, така (під роком 1654): «*Того жъ року слонце барзо мѣнилось у среду у спасовку першої недели* 3).

Від року 1672 літопис Самовидця змінює свій характер і переходить з історії в літопис—діяріюш, себ-то щоденник подій, виключно з хронологією звязаних; поруч поважних подій ідуть дрібниці, записані, очевидно, у той момент, коли вони відбувалися. Широкі оповідання трапляються тепер більш випадково; систематичного оповідання так що й цілком немає. В протилежність тому, що було в першій частині літопису, автор тепер ніколи не попереджає подій, бо, очевидно, не знає їх продовження й кінця. Ось приклад тому. Під роком 1676 оповідається про те, як Дорошенка було скинуто з гетьманування й заслано до Сосниці, про дальшу-ж його долю автор тут нічого не каже. А про це—про висилку його до Москви—оповідає вже під роком 1677 4). Найчастіш ми бачимо такий щоденник подій, як у давньому руському літописі, де єдине оповідання раз-у-раз переривається вставками про щось інше. Під роком 1698 Самовидець оповідає про мир з Туреччиною: «*Того жъ року з Турчиномъ почали зачинати згоду цесаръ християн-*

1) Лѣт. Сам., стор. 84, 2) ib. стор. 12, 3) ib. стор. 39, 4) ib. стор. 133.

ский и король полский, и его царское величество и виправили пословъ до Турчина»¹⁾; далі йде мова про те, що турки віддали Кам'янець польському королеві: і тільки під роком 1700 продовжується перше оповідання про згоду з Туреччиною: «*Стала з'года его царского величества с Турчиномъ на роковъ тридцять и отпушено посла московского з Царигорода Украинцова з честю*»²⁾. Очевидячи, літописець записував події тоді, коли вони відбувалися, бо инакше він був-би склав з них єдине оповідання.

І ім'я автора літопису для нас невідоме. П. О. Куліш назвав його Самовидцем, показуючи цим на те, що з нього був самовидець подій. І справді, з нього був самовидець багатьох, хоч і не всіх подій. Ми не маємо жаднісінських окремих відомостей про автора літопису і їх треба здобувати, критично розглядаючи самий текст літопису. Оце й зробив вичерпуюче дослідник літопису Ор. Ів. Левицький. Виявляється, що автор належав до якогось стану освічених людей, а таким тоді були: духівництво, декотрі з міщан, видатні козаки і православні шляхтичі. Але текст літопису свідчить, що з автора його не була духовна особа,—у нього немає церковного світогляду, любови до біблійних текстів, мова його близька до народної. Не належав він, автор отой, і до міщанства, бо надто близько стояв до політичних подій свого часу, ба навіть брав у них часом не аби-яку участь, отож навіть брав участь у походах, посольствах, дуже добре знав про те, що робилася у тодішньому уряді. Отже, швидче був з нього козак, за такого вважав його і М. О. Максимович, звучи його задніпряньським *козаком*. І справді, трапляються часом неначе вказівки на його козацьке походження: він оповідає про деякі січі, як їхній самовидець, ба навіть як учасник. Але й тут не видно справжнього козака, захопаного в своїй професії, ніде він жадного слова не каже про свої власні військові вчинки, ніде не виявляє, як ставиться до тяжкого становища козаків, коли їх були побили вороги, як наприклад, у Берестецькій січі. Навпаки, автор взагалі ставиться неприхильно, навіть вороже, до простого козацтва, а особливо гультайства. Він негативно ставиться до вчинків козацьких за часів Хмельниччини. Він обурюється розбишацтвом і насильствами козаків, що забивали скрізь шляхту з жінками й дітьми, грабували маєтки, палили костьоли, забивали ксьондзів, руйнували й вирізували скрізь жидів. «*Рьдкій в той кровъ на тотъ часъ рукъ swoich не умочилъ і того грабленія тихъ добръ не чинилъ*». «*И такъ на Украинъ жадного жида не зостало, а жони шляхецкіе зостали жонами козацкими*» (стор. 13). Оповідаючи далі про татарські сплюндрування країни, Самовидець додає од себе: «*И хто можетъ зраховати такъ не ошачованную шкоду в людехъ, що орды позабирали, а маєтности козаки побрали! Бо в тотъ часъ не було милосердія межи народомъ людскимъ*» (стор. 15). Цікаво, що Самовидець гостро висловлюється проти всякого козацького руйнування й плундрування, хоч-би проти кого воно було скеровано—чи проти шляхти, чи проти поміщиків, чи проти ксьондзів, чи проти жидів. У нього самого немає національної ворожнечі і зненависти. Ба навіть, більше. Він

¹⁾ Лѣт. Сам, стор. 198, ²⁾ ib. стор. 199.

такий толерантний, що розуміє всенюку шкочу од примусу в справах совісті й віри. Він оповідає про те, що жиди, боячися смерти, вихрещувалися, але коли це зроблено було з примусу, то повтікавши до Польщі, вони там знову прийняли жидівську віру. Розказує він і про те, що русни переховували в себе поляків і тільки ці й залишилися живі (стор. 12-15). Йому неприємно, що всі тоді хтіли козаками поробитися, і він каже, що вони це робили, щоб мати змогу грабувати. Тут він помиляється, бо головні мотиви для оковачування були зовсім інші. Повстання Б. Хмельницького підтримало спочатку й селянство і міщанство. Про це й оповідає Самовидець, але не хоче, чи не може, зрозуміти причин цього суспільного руху, бо взагалі ставиться неприхильно до простого козацтва, а особливо до тих селян і міщан, що саме тоді вступали до нього. *«Такъ усе,—важе він,—що живо, поднялося въ козацтво, же заледво знайшолъ в якомъ селѣ такого человека, жеби не мѣлъ albo самъ, albo синъ до войска ити; а ежели самъ нездужалъ, то слугу паробка посилалъ. А иніе килко ихъ было встѣ ишли з двора, тилко одного зоставали, же трудно было о наймытахъ. А то усе дѣялося задля того, же прошлого року збогатилися шарпаниною добръ шляхецкихъ и жидовскихъ и иныхъ людей, бывающихъ на преложенствѣ, же наветъ где в городахъ были и права Майдебурскіе—и присягліе бурмистрове, и райцы свои уряды покидали, и бороди голили, до того войска ишли, бо тіе себѣ зневагу держали, которій бы з бородою неголеною у войску был. Такъ дияволъ учинилъ себѣ смѣхъ з людей статечныхъ!»* (стор. 20). Особливо вороже ставиться автор до поспільства, яке геть пало до козацтва, одбившись од свого ремесла або селянської праці, виступаючи тепер проти значних людей: *«И на тотъ часъ туга великая людемъ всякого стану значнимъ была и наруганья от посполитыхъ людей, а наибилше от гултайства, то есть от броварниковъ, вынниковъ, могилниковъ, будниковъ, наймитовъ, пастуговъ, же любо бы якіи человекъ значній и не хотѣлъ привязоватися до того козацкого войска, тилко мусѣлъ задля позбитя того насмѣвиска и нестерпимехъ бѣдъ в побояхъ, на пояхъ и кормахъ незвичайныхъ, и тіи мусѣли у войско приставати до того козацтва»* (стор. 13). Тут уже зовсім яскраво виступають перед нами класові симпатії авторові—вони не на боці неможливого козацтва (гултайства), поспільства; отже, висловлює Ор. Ів. Левицький думку, чи не був з нього шляхтич—з тих українських православних дворян, котрі на бік Богдана Хмельницького попереходили й тим свої права й привилеї уратували (стор. 38). Деяка частина православної шляхти справді залишилася після повстання Б. Хмельницького на Україні, але, на мою думку, важенько і навіть не можна довести шляхетське походження Самовидця. Як-раз навпаки,—ми маємо свідочтво його самого, на яке не звернув був уваги Ор. І. Левицький, що він належав до козацтва. Адже оповідаючи він про Борисівську Комісію каже: *«на которую и насъ козановъ затягано»* (стор. 61); другого разу він оповідає про те, що разом із козаками брав участь і в січі (стор. 66). Краще буде сказати, що він належав не до шляхти, а до козаків, але не до звичайних, а до їх вищої верстви—козацької старшини, з якої виходили військові ван-

целяристи, то-що. Отакий канцеляриста був і з Самовидця. Щоб підтримати свою думку, Ор. Ів. Левицький наводить силу уваг (стор. 55-64), та всі вони мають апріорний характер, як з цим і сам він погоджується. Розглянувши Ор. Ів. Левицький всі вказівки, що їх подає за себе Самовидець, каже: «хоч ми віде не знайшли простого виразного свідoctва на користь нашої думки про службове становище нашого автора на посаді військового канцеляриста, але гадаємо, що коли бракує простих указівок на це, має силу те, що літописні дані цілком з нашою думкою погоджуються». Не заперече цьому й свідoctво Самовидця про його участь у походах, адже частенько в них разом із військом виступали й канцеляристи. Підтримується ця думка й тим, що він близько стояв до кількох гетьманських урядів — Ів. Виговського, Сомка, Брюховецького, Многогрішного, Самойловича, дарма що в кожного з них була своя столиця—Перяслав, Гадяч, Батурин. Це найлегше зрозуміти, припустивши, що Самовидець посідав посаду при військовій канцелярії, яка бувала при всіх гетьманах. Посада в канцелярії давала людині цілковиту спромогу як-найкраще за геть-усі політичні події довідуватись. Жадна инакша посада не могла цього дати. Вона давала йому в руки офіційні документи, а також відомості про чужі землі. Приватна людина про події в чужих землях знати не могла. Тимчасом гетьманський уряд завсіди пильно стежив за тим, що діялося за кордоном, дізнаючись про це від чужоземних подорожників, купців і спеціальних агентів. У Польщі гетьманський уряд мав особливих кореспондентів, що мусіли своєчасно сповіщати його, як про місцеві польські, так і про чужоземні події. Адже Польща вже тоді мала певні поштові зносини з Європою. В «Актахъ Южнои и Западнои Россіи» і «Архивѣ Юго-Западнои Россіи» надруковано чимало таких реляцій. Особливо цікава реляція року 1674. В ній оповідається про політичне становище у Франції, Ельзасі й Лотарингії, Австрії, Голандії, Швеції і самій Польщі. З фахівців військової канцелярії вийшли справді деякі літописці — Сам. Величко, Сам. Зорка, Пил. Орлик, Ст. Савицький.

Канцелярська посада допомогла виробити й утворити канцеляристів й літературну мову, що ставала йому потім у великій пригоді, як він складав літописа. Взагалі кажучи, думка про те, що Самовидець служив при військовій канцелярії, дуже можлива й не заперече тому, що він сам оповідає за себе у своїм літопису. Ці вказівки його надто цікаві, бо вони показують, що він брав участь у багатьох подіях, що відбувались у різних місцях (навіть поза межами України) і в різні часи впродовж усієї другої половини XVII ст. від повстання Богдана Хмельницького геть аж до 1702 року, цебто 50 років. З'являється навіть певний сумнів, чи-ж можна розуміти виключно його самого в цих указівках, чи може в декотрих з них мається на увазі інших людей, що вони написали свої записки, а Самовидець тільки цілком позаносив їх до свого літопису, залишивши там і їхні указівки про себе. Ось у яких випадках виступає перед нами автор літопису. Завважимо, одначе, перш за все, що в перших двох оповіданнях—про Конотіпське чудо (стор. 32-33) під 1652 роком і про облогу царем Олексієм Мих. Смоленська р. 1654 (стор. 37) ми не бачимо ясної вказівки авторової на те, що він був

там, яку бачить Ор. Ів. Левицький. Першу певну вказівку про себе дає Самовидець під 1655 роком, коли оповідає про похорон у Корсуні ніженського полковника Ів. Золотаренка, і додає: *«О томъ зась тѣль алб, трупль того Івана Золотаренка взмѣнку положу, що ся стало на погребѣь оного; напишу, бо мѣ самъ тамъ былъ и набралемъ ся страху немалого»*... (стор. 42). Зайнялася церква, де лежало тіло і де була сила народу. *«бо я самъ на тоє смотрѣль»*..., додає літописець, *якъ еще огонь не разширилъся былъ»* (стор. 43). Другу вказівку дає про себе автор під 1656 роком, описуючи облогу м. Риги царем Олексієм Михайловичем, про кількість його війська він каже: *«сила великая была, которыхъ меновано седмъ кротъ сто тысячей, на которыхъ я своимъ очима смотрѣль»* (стор. 45). Та ми не погоджуємося тут з Ор. Ів. Левицьким, що висловлює думку, начеб-то Самовидець справді був при облозі Риги і наводить навіть гіпотезу про те, як це сталося. Передовсім, треба зауважити, що ця гіпотеза не підтримується жадною фактичною вказівкою пам'ятника. По-друге, саме оповідання про цю подію у Самовидця ані трохи не потребує, щоб Самовидець особисто був під Ригю—він міг взяти його з якогось іншого джерела, а такі джерела були. По-третє. Свідectво Самовидцеве з приводу Ризької облоги про те, що начеб-то там було 700.000 війська, викликає в нас не аби-який сумнів,—це число, живовидячки, страшенно збільшене. По-четверте. В дійсності було там, за обрахунком, що його зробив С. М. Соловйов на підставі певних джерел, усього тільки 34.000 душ, як про це каже і сам Ор. Ів. Левицький (стор. 44). По-п'яте. А коли так, тоді треба визнати, що тут виникла якась помилка в самому тексті літопису, і даремно О. І. Левицький одкидає варіант цього тексту у списку Козельського, де замість фрази — *«на которыхъ я своимъ очима смотрѣль»* єказано: *«на которыхъ не можно очима зсмотрѣти»*, мовляв, така сила їх була. Ор. Ів. Левицький одкидає цей варіант тому, що список Козельського перекирує оригінал і в нього багато перифразів самого переписувача. Може воно взагалі й так, але тут варіант Козельського, на нашу думку, відповідніший, ніж інший, і швидче за перекиручений перифраз треба вважати варіант про те, що автор на власні очі налічив тут аж 700.000 чол., тимчасом у дійсності їх було тільки 34.000. І коли в цій облозі зовсім не брали участі українські козаки, тоді цілком незрозуміло, звідки-ж узявся там Самовидець. А гіпотеза про його посольство аж надто безгрунтова і її треба одкинути. Одкидаючи присутність Самовидцеву під Ригю, ми визнаємо за можливіші його новіші свідectва про себе—коли й де він пробував і в яких подіях брав участь. Ор. Ів. Левицький каже, що Самовидець був присутній на Чигиринській Раді 1657 р. і на параді Виговського з Кримським Салтаном Карамбеем 1658 р. Робить він цей висновок на підставі хронологічних подробиць (з вказівки на дні і години) про цю подію. Але завважити треба, що сам Самовидець нічогосінько не оповідає про свою присутність на цій нараді і міг узяти цю звістку од якогось іншого учасника цих подій в його козацької кронічки або запису. Самовидець, справді, міг служити тоді у військовій канцелярії і цього було по-достатком, щоб здобути певні про ці події звістки, не їздячи навіть до

Полтави, до Лохвиці і до Конотопу вкупі з гетьманом, як це підтримує дослідник, не маючи на це певних доводів. Про дипломатичну місію до Борисова є свідоцтво самого Самовидця, хоч і не досить ясне, а загальне: *...въ Борисовъ,—оповідає він,—на початку року починається коммисія, на которую и насъ козаковъ затыяно и билисмо*. І справді там було з ніженським полковником Золотаренком 3052 чол., серед них повинні були бути канцеляристи й козаки. Під 1662 роком Самовидець свідчить про себе, що він начеб-то брав участь у січі проти татар укупі з іншими козаками (*«гонилисмо, сталисмо»*), і коли з нього був канцеляриста, тоді це свідоцтво може належати не до нього самого, а цілком узяті ним з якоїсь кронічки або запису іншого автора цієї події. Про участь свою у січі Ромодановського і Сомка з Юр. Хмельницьким Самовидець нічого не каже і тому не можна рішуче запевняти, що він описав її, як учасник. Хоч опис цього міг скласти якийсь інший його учасник, але не можна одкинути й думку про те, що її, січу оту, бачив і Самовидець. Ніженську Раду, де було обрано за гетьмана Брюховецького, Самовидець описує дуже яскраво, як самовидець, і до того ще додає такі слова, які незаперечно свідчать, що він особисто був на цій раді, і був саме на боці прихильників Сомкових, а не Брюховецького: *«але—каже він—несталость нашихъ людей тоє помъшала»* (стор. 76); вони-бо кинули Сомка й перекинулися до Брюховецького. *«Нашими людьми»* він зве прихильників Сомкових. Вивликає сумнів і думка Ор. Ів. Левицького про те, що Самовидець брав участь у поході на Білу Церкву проти польського гетьмана Яблонського, бо в одному списку, мовляв, автор сам сказав про себе: *«...где з Яблонскимъ тълисмо потребу власне въ обѣдную годину»*, а в другому (Козельського) — *«где з Яблонскимъ тѣли потребу»* (козаки і вояки). Нічим, я гадаю, підперти й думку про те, що брав участь Самовидець у виборах на гетьманство Многогрішного і в його усуненні з гетьманського уряду.—Сам він за свою участь у цих подіях нічого не каже. Починаючи від року 1676, ми знаходимо чимало звісток про місцеві події на Сіверщині, де, мабуть, і перебував автор, у Стародубі. Але коли так, то повстає сумнів, чи-ж справді брав він участь у другому Чигиринському поході і був у Чигрині, як його облягли турки, і чи був у кримському поході 1687 р., особливо коли він служив у канцелярії, а не у війську. Ор. Ів. Левицький каже: *«хоч автор і не згадує просто за свою участь у кримському поході 1687 р., але з подробиць оповідання вона виявляється безсумнівна. Так, літописець не тільки перелічує бояр, котрі були при кн. Голіцині, ба й дуже докладно зазначає маршрут походу»* ...*«Очевидячки, тільки учасник походу міг з такими подробицями зазначити кожен крок війська»*... Але, на мою думку, Самовидець, не беручи сам участь у цих походах, міг скористуватися для оповідання про нього із щоденника котрогось з його учасників, а такі щоденники справді були. Про те, як Самойловича з гетьманства скидали, Самовидець теж міг написати на підставі якихось чужих докладних звісток і на це натякає навіть він сам, кажучи: *«повѣдають, же з умыслу казалъ степъ палити своимъ зичливымъ, жеби тимъ отмовитися, же неможна до Криму ити за для кѣскаго корму»* (стор. 170).

Виникає у нас сумнів і що-до гадки про особисту участь Самовидцеву в другому кримському поході 1689 року, бо й тут усенькі подробиці він міг здобути од котрогось з учасників походу. Участь Самовидцеву у січі при Нарві не обстоє і сам Ор. Ів. Левицький, дарма що й її описав неначе учасник. Літопис закінчено 1702 роком і, здається, незабаром після цього Самовидець помер. Таким чином, ми не погоджуємося з Ор. Ів. Левицьким у тім, що Самовидець особисто брав участь у тих походах, що їх він яскраво описує: ми гадаємо, що він міг узяти опис їх од якихось інших учасників цих подій. Коли-б це прийняти, вийшло-б, що Самовидець увесь час мандрував, переходячи по Україні і навіть виходячи за її межі. Ми не погоджуємося з тим, що він був шляхетського походження, коли сам себе він зве козаком. І з нього справді мабуть був козак, хоч і заможенський нівроу. Думка, що він посідав посаду військового канцеляриста досить можлива, але вона не підтверджується фактичними вказівками. Про автора з його літопису можна ще додати такі певні відомості для його характеристики. У всякому разі він близько стояв до сучасного йому гетьманського уряду, починаючи з Брюховецького й кінчаючи Мазепою, особливо-ж до двору Самоїловича, що за нього він оповідає справді, як сучасник, що добре знає його звичаї і приватне життя, його палац. Його посада у військовій канцелярії дала йому спромогу знати і про зовнішні зносини гетьманського уряду з Москвою, Польщею, Кримом, Туреччиною, тут він міг здобувати хроніки-щоденники про походи та й інші події од їхніх учасників. Тут він міг бачити й офіційні акти та грамоти. М. О. Максимович не має Самовидця за вченого, надто до Величка його порівнюючи,—він уважає його за розумну, хоч і не дуже книжну людину¹⁾. Але! Ор. Ів. Левицький цілком слушно на це відповідає, що з Самовидця була людина все-ж освічена таки, дарма що не вчена, як Величко. Та це й зрозуміло, Величко-бо написав історію, а Самовидець—тільки літописа. А все-ж-таки, світогляд у нього широченький і що-до зовнішніх справ. У нього трапляється багато згадок про події в чужих землях: у Швеції, Ліфляндії, Курляндії, Австрії, Угорщині, Молдавії, Сербії, Туреччині, згадує він коротко й про Прусію, і про німців узагалі, Голандію, Угорщину. Він знав і тогочасну географію Європи; йому відомі були тодішні політичні стосунки цих земель і держав. Очевидна річ, що все це він мусів був здобувати з самих книжок. Він не цитує, як це робить Величко, відомих йому книжок-джерел, але він уживає, як це звичайно робили тодішні письменники, чужоземних латинопольських слів, свідчучи цим про свою освіту (контентоватися, респонсь, президіумъ, юригелтъ, алфансь, аманатъ, декретъ, елекція, инквѣзиція, креденсь (столовое серебро, буфет), медіаторъ й инше). Він посилається також на книжку Сим. Полоцького «Жезль Правленія», стор. 132. Взагалі його мова не така складна й риторична, як у Величка, скидаючись трохи на народню українську. В всякому разі треба сказати, що в нього дуже багато щиро-українських слів і чимало давніх книжних українських речень. Отож з літопису Самовидцевого

¹⁾ Собрание сочинений, I, стор. 462.

може словник української історичної мови багато слів зачерпнути, про це свідчить збірка його слів, додана до видання Київської Комісії. На превеликий тільки жаль, видавець умістив тут не самі слова з Самовидця, ба й з додатків до його літопису, та й не позначувавши ще до того, де цих слів ужито—на якій саме сторінці книжки. Що літопис Самовидця написано мовою подібною до української, звати з того, що його перекладено було свого часу на мову російську. Це був особливий список літопису.

Схарактеризуємо тепер літописця—його погляди на тогочасні політичні й соціальні події. Він спочував Україні й кохав її. Особливу увагу в своїм літописові присвячує він повстанню Богдана Хмельницького, що визволило Україну від визискувачів—поляків та жидів. Богданове повстання, Хмельничину, мовляв, отую, викликали, як він гадає, угиски над православієм і тигарі над реєстровим козацтвом, а також угиски орандарів-жидів над поспільством (стор. 1-5). Проте, він і проти посполитих, себ-то, тих, хто не був у козацьких реєстрах, а самовільно приставав до козацького руху, обурюється, кепкує, як ми бачили, й з статечних міщан, що голили були собі чуприни. Він сахається розбишацтв, що їх чинили були козаки, а надто гультяйство, над значними козаками і козацькою старшиною. Він тужить і побивається, бачучи, скільки пролилося тоді на Україні крові, як і свої, і чужі (татари) сплюндрували нещасну Україну; орда так та навіть не брала у полон бранців, щоб не обтяжувати себе ними, а стинала їм голови. Біда була й міщанам, й поспільству. Ніженський полк, що з наказу Б. Хмельницького, добував Кодака, чинив людям усякі кривди. Ото проти цього, а не проти козацтва взагалі, Самовидець обурюється, як представник шляхетського стану. У народньому повстанні Б. Хмельницького він не саму-но люту зненависть свавільної черни супроти папів-державців добачає. Він гадає, що це кара Божа за гріхи всіх, як каже Ор. Ів. Левицький. Самовидець гостро картає тільки тих, хто пустошить країну, мордує людність, катує безневинних людей. Він каже, що за гріхи народу послано на нього отаку страшну війну. Це звичайний погляд тогочасних письменників на причини суспільних катаклізмів; такі самісінькі погляди письменники й давніших часів висловлювали були. Та треба додати, що Самовидець аж надто неохоче надприродними причинами історичні події пояснює. Навпаки, він уважає, що народній рух за часів Хмельницького викликали не якісь там провіденціальні причини, а так що й звичайнісінькі собі умови й обставини реального життя. Він присвячує цьому цілісінький розділ, ба навіть починає цим свого літописа. Ми побачимо це тут трохи далі з уривка його літопису. Найяскравіше виступає шляхетський світогляд Самовидців, на думку акад. В. С. Іконнікова, на 171-й сторінці його літопису, але там мова знову тільки про сваволю козацьку, що її новообраний гетьман Мазепа хотів зупиняти, караючи повстанців-баламутів: *«а ежели кому якая кривда от кого есть, жебы правомъ доходили, а сами своихъ кривдъ не мстилися»*. Автор, значить, обстоював лад проти свавільства. Тож не дивниця, що він гостро виступав проти тих, хто свавільно приставав до козацтва, щоб збагатити себе *«шарпаниною добръ шляхецкихъ и жидовскихъ и иныхъ людей»* (стор. 20). Такий погляд міг мати і представник реєстрового козацтва, таки

заможненського, повинно бо воно було мати засоби на те, щоб підтримувати себе на військовій службі. На його погляд, винні були також і всі ті, що служили по військових канцеляріях, — адже-ж вони своєю діяльністю підтримували козацьку старшину та й сами увіходили були до її складу, являючи собою її нижчу верству. Правдиву думку висловлює Ор. Ів. Левицький, кажучи: «Автор своїми поглядами належав був до тієї партії (ми-б сказали стану людности), що хтіла з простого народу вділити реєстрових козаків та й утворити з них шляхту на польський зразок» (стор. 66). Цим можна пояснити неприхильність його до запорозців. Неприхилля отес ми помічаємо вже в оповіданні його про Ніженську Чорну Раду. Тут він виразнісінько стоїть на боці старшини й її проводиря й наказного гетьмана Сомка, супротивника Брюховецькому, кандидатові від запорозців. Та до запорозців він ставивсь неприхильно, як до свавільників. Отож і не дивно, що він супроти Чорної Ради виступає, де як-раз панувала всенька оця сваволя поміж запорозцями и простим козацтвом. Чорну Ніженську Раду 1663 року він звязує з представником Запоріжжя Брюховецьким: *«Зараз по веснь заводиться на новое лихо, чого за нихъ гетмановъ не бывало, то есть черной ради. А то заразъ фортелиовъ заживаетъ Брюховецкій и докучаетъ его царскому величеству, о той радѣ просячи, жеби кого zvolилъ его царское величество на тую раду послати»* (стор. 72-73). Симпатії до старшини, що пнула ся й собі шляхетства на польський зразок здобувати, пояснюють нам і симпатії Самовидцеві до особи польського короля, як представника найвищої влади. Оповідаючи про велике посольство до Богдана Хм. року 1649 від польського короля і про те, що воно, посольство отес, привезло привилей на вольності з клейнодами, щоб скінчити війну, Самовидець пише, що Хмельницький пообіцяв погодитися з королем, скоро тільки козаки залишаться при своїх стародавніх вольностях, але заразісінько-ж-таки вислав своїх послів до кримського хана, закликаючи на поміч собі у нашу землю самого хана з усіма ордами. Хан справді прийшов на Україну «на спустошення християнства». Очевидячки, автор стояв проти спілки з татарами, що завсіди Україну плюндрували, і обстоював згоду з Польщею, коли вона згоджувалася дати права реєстровим козакам. Він хотів-би, щоб Хмельницький ставився до польського короля з пошаною, як до свого монарха й пана. І він висловлює йому докір за те, що він не увійшов тоді з ним у згоду через свою пиху і заятріння, що розвинули в нього угорські послы, а також московські, молдавські й волоські. Послы ції приносили великі подарунки, *«що до болшого зяятрення и пихи гетмана Хмельницкого побуждали»* (стор. 18). Тут літописець обвинувачує більш послів, а ніж самого Богдана Хмельницького. Про те, що Богдан Хмельницький не захтів полонити польського короля і віддати його в полон татарам, Самовидець оповідає об'єктивно, не складаючи особливої йому похвали, як каже про це Ор. Ів. Левицький ¹⁾. І не дивниця, він-бо раз-у-раз висловлюється проти спілки з

¹⁾ «Особелно онъ хвалить Хмельницкаго за то, что въ битвѣ надъ Збаражемъ онъ не допустилъ, чтобы Король достался въ полонъ басурманамъ» (пред. стор. 68). А Само

татарами, що плюндрували Україну та її людність. Це було після збараської облоги, коли й сам Хмельницький мусів одати їм на поталу українські міста, і козаки вкупі з ними грабували людність (стор. 22). До Москви й московського царя Самовидець ставивсь прихильно, так само як перед тим— до польського короля. Він оповідає, що переяславська умова викликала скрізь серед українського народу радість, і українці охоче записалися Московському цареві на вічне підданство (стор. 36). Певна річ, він і не уявляв собі, щоб Україна та могла бути незалежна від Польщі, від Москви, й узгагалі від будь-якої иншої держави. Вигнання і вбивство московських воевод з наказу Брюховецького Самовидець називає «непотребнимъ дѣломъ», хоч, правда, описує його досить об'єктивно, оповідаючи, що, мовляв, була на це згода й усіх полковників (стор. 98). Але вбивство Брюховецького, з наказу Дорошенка, що доручив це голоті, справляє на нього гнітюче вражіння: *«итакъ голота, — каже він, — тиранско забили и замордовали Брюховецкого на поль и много людей значнихъ козаковъ и запорожцов позабывали, на першомъ тиждню петрова посту»* (стор. 100). Тут його вражає тиранство і вбивство, однаково—чи воно гетьмана торкається, якого він не любив, а чи його запорозців, що й їх він теж не любив, чи, нарешті, старшин, до яких прихилився. Він обурюється також проти запорозців, що зрадою утопили царського посланця й пограбували тії подарунки, що він віз до кримського хана. *«И такъ, — каже він, — юже на своеволю почали знову заробляти, запомньвши такъ великую ласку царскую ку себѣ, же онимъ слалъ соболями, сукнями, грошми, борошномъ; которое ихъ злое дѣло без карности минулося: его царское величество пробачилъ. Але юже ненависть почала рости на Украину за такую своеволю: нарушили ласку его царского величества; а козацтво що далѣй в злость ся утравляли, а звлаца и тую даючи причину, же людей тяглихъ пове: нули в послушенство и у подачку его царского величества воеводамъ, що юже отвикли были давати подачокъ, а с того наиболее бунти почали вставати, бо на Запорожже волно ити в козацтво такъ козаковъ, яко тежъ и мецанину: тамъ того не постерѣгають¹⁾»*. Тут, як ми бачимо, у Самовидця бере гору його звичайна об'єктивність і він пояснює нам, звідкіля повстали бунти людности проти Москви та її воевод—за те, що почали повертати у підданство й оддавати воеводам тих, хто записавсь у вільне запорозьке козацтво і забувсь уже за своє підданство і про оддачу воеводам. Спокійним тоном, не виявляючи своїх поглядів, оповідає Самовидець про всі важливіші внутрішні справи, отож і не можна уявити, яку саме думку він на них має. Він не виявляє свого погляду на такі, наприклад, події, як Гадяцька умова, що розділила Україну на дві частині— право- і лівобічну. Руїна, що знищила доценту всеньке правобережжя, діяльність московських воевод на Україні,

видець дак той не хвалить аж ніяк, а тільки каже: «однакъ же и гетманъ Хмельникій того не зичилъ, жеби мѣлъ ся достати монарха християнскій въ руки и в неволю бѣсурманскую» (стор. 22 літ.).

¹⁾ Л. С. стор. 94.

збори по українських містах у царську скарбницю, обмеження української автономії, залежність Київського мітрополіта од московського патріарха, то-що. Навряд щоб Самовидець не міг скласти погляду на ці справи через те, що не був він для цього досить освічений або-ж попросту не цікавивсь цим, як думає Ор. Ів. Левицький. Ми гадаємо, що він навмисне ухилився від того, щоб висловити про них свою думку. Бо взагалі він хотів бути літописцем, а не істориком. Окрім того, він, можлива річ, утримувався од цього через цензурні умови свого часу. Він жив і писав свого літописа у страшні й небезпечні для України часи Петрові і, дарма що не готував він його до друку, але все-ж-таки мусів бути обережний, особливо коли дожив до зради Мазепиної й до утисків, що вона була викликала. Може через це саме Самовидець не залишив нам і свого ймення, тимчасом як інші літописці—Величко, Граб'янка—не захтіли, щоб їхні твори, над якими вони, як і Самовидець, так багацько попрацювали, були анонімні. А що Самовидець міг, коли-б тільки був захтів, скласти й виявити свій погляд на історичні події, про це незаперечно свідчить те, що він має й висловлює свої погляди на події закордонні. Адже-ж, щоб їх оцінювати, треба було мати ще більшу освіту й хист. Так завсіди негативно він висловлюється що-до спілки України з турками й татарами, як ворогами віри християнської. Оповідаючи про Богдана Хмельницького під роком 1653, коли польський король усеньких заходів уживав, щоб одвернути якось кримського хана од козаків, Самовидець од себе додає: *«Аже тотъ неприятель въри християнской радъ бы устьхъ християнъ в нъвецъ обернути»* ¹⁾. Оповідаючи Самовидець про зраду кримського хана під Берестечком, од себе додає таку сентенцію: *«Аже нестатечная приязнь вовку з бараномъ, такъ християниновъ з бесурманиномъ»* ²⁾. Коли тут вовк—татарин і він завсіди готовий з'їсти барана—українця, то тут не самий тільки релігійний мотив для неприязни поміж ними, а й те, що татари завсіди робили несподівані напади на Україну, забирали бранців, нищили худобу, хліб. Самовидець закидає Б. Хмельницькому те, що він, побратавшись з поганином і ворогом християнства—кримським ханом, сплюндрував християнську Волоську землю р. 1650 (стор. 23-24). Закидає він і гетьманові Дорошенкові те, що той піддався турецькому султанові: оповідаючи про те, як орда через Дорошенка зруйнувала Україну, Самовидець додає: *«Не заболъло его (Дорошенка) сердце такого безчестія обравовъ божіихъ за-для своего нещасливого дочасного гетманства!»* ³⁾. Оповідаючи про кінець Дорошенкового гетьманування і про заслання його до Сосниці, Самовидець каже: *«Итакъ гетманство его скончилось, при упадку великомъ Украины»* ⁴⁾. Самовидець радіє, коли йому трапляється оповідати про перемоги над турками й інших європейських християнських народів—угрів, поляків. Оповідаючи Самовидець про війну цесаря проти турків року 1691, каже: *«Война сродая била у земли Венгерской войскъ цесарскихъ с турецкимъ, в которой войну Господь Богъ помогъ войску цесарскому, же турецкое войско знесенно дощенту»*. ⁵⁾ Що-до оцінки діяльності україн-

¹⁾ Лѣт. Сам. стор. 34, ²⁾ *ibid.* стор. 24. ³⁾ *ib.* стор. 115, ⁴⁾ *ib.* 130, ⁵⁾ *ib.* 180.

ських історичних діячів, то тут Самовидець сяку-таку симпатію висловлює тільки двом—Сомкові й Сіркові, про більшість-же свого погляду не висловлює, а деяких, видатних, гудить. В боротьбі за гетьманську булаву поміж Сомком і Брюховецьким його симпатії цілком на боці Сомковому: «...*войско козацкое, видячи, же Якимъ Сомко, нз щадячи здоровья своего, ишолъ з войскомъ и добримъ приводцею былъ, хотѣли учинити совершеннимъ гетманомъ* ¹⁾. Про Івана Сірка, Запорозького отамана, Самовидець каже, що з нього був «*ватаг силній*» ²⁾. До Виговського ставиться Самовидець надто неприхильно й закидає йому його «*фортель людскій*» що-до гетьмана Юрка Хмельницького; він каже, що він одурив на Раді простий народ і забувсь, що для нього зробив старий Б. Хмельницький: «*запомнѣлъ того скоро Выговскій, же старій Хмельницкій, з неволь оного от татаръ вызволивши, такимъ паномъ учинилъ, а не тилко его самого, але и усьхъ покревныхъ его збогатилъ*» ³⁾. Неприхильно ставиться Самовидець і до Брюховецького за те, що той, здобуваючи владу, спирався на чорний народ; адже-ж чернь нищила заможних козаків і старшин, і тії, після Чорної Ради мусіли ховатися й міняти свої кармазинні жупани на сермяги (стор. 77). Вороже він, як ми були бачили, ставився і до Петра Дорошенка за його спілку з татарами-бусурманами; його він зве «*побданній незбожній*» турецького султана (стор. 115). Вороже ставився Самовидець до гетьмана Многогрішного за його пиху; за цю пиху його вже, мовляв, було покарано, бо він упав з Ганку і скрутив собі в'язи, отож якийсь час не міг навіть говорити, але видужавши він не хтів був схаменутися, і за це на нього згодом наславно було кару. Тут автор натякає на те, як у нього віднято гетьманство, вивезено його на Москву, де з його зпущалися, а потім із жінкою заслано до Сибіру. «*И такъ,—каже Самовидецъ,—скончилось гетманство Многогрішного, которій собѣ клятву соборную святѣйшого патриархи нѣ во что поважаючи, совсѣмъ въ нѣвецъ пойшолъ; а маетность его розно старшина подѣлила*». Іще неприхильніш ставиться він до гетьмана Самойловича: адже з його, мовляв, людина пихата, здириця і скнар; він закидає йому втрату Чигирина і зраду проти московських монархів у кримському поході, коли він умисне звелів запалити степ (стор. 169-170). Яскраву характеристику гетьманування Самойловичевого у Самовидця ми подамо далі. Цікаво, що до гетьмана Ів. Мазепи Самовидець ставиться в жадному разі не вороже, а швидче прихильно. З прихильністю він оповідає про те, як обирали Мазепу на гетьмана, причому завважує, що родом він був із старожитної української шляхти і, «*у войску знаной*», що він зараз-таки, як його було обрано, почав сваволю припиняти, скинув оренди на горілку, то-що (стор. 171). Літопис Самовидця кінчається 1702 роком, тоб-то до того часу, як Ів. Мазепа перейшов на бік Карла Шведського; отож ми й не бачимо у нього Мазепиної характеристики узагалі і не знаємо, як ставивсь літописець до Мазепи після подій 1709 року. Як ставився Самовидець до інших українських історичних діячів невідомо: навіть про Богдана Хмельницького він не висловлює свого власного погляду,

¹⁾ Лѣт. Сам. стор. 68, ²⁾ *ibid.* стор. 150, ³⁾ *ib.* стор. 51-52, ⁴⁾ *ib.* стор. 113-114.

ані прихильности, ані неприхильности, хоч свою прихильність виявляє в тім, що звертає найбільшу увагу саме на події цих часів. До московських царів і московської держави взагалі Самовидець ставиться дуже прихильно. Московського царя він титулує «Царскимъ пресвѣтлымъ величествомъ всея Россіи Самодержцемъ», і, як ми знаємо, вітає Переяславську умову, хоч ніякої характеристики царя не подає. Зате сина його, Федора, дуже вихваляє за його прихильність до українців. «Мѣсяця мая государь царь московскій и всея Россіи Феодоръ Алексѣевичъ померъ в жалемъ усега християнства в молодихъ лѣтахъ, которій великую любовъ до нашего народу мѣлъ, бо и набоженства на Москвѣ нашимъ напѣвомъ по церквахъ и по монастырахъ отправовати приказалъ, и одежу московскую отмѣнено, але по-нашому носити позволилъ»¹⁾. Самовидець цікавився московськими подіями за часів Федорових, і тому проф. Замисловський дуже цінує його літописа як джерело для історії царювання Федора Олексієвича²⁾. У літопису Самовидця взагалі сила-силенна звісток про московську державу і про приїзд до Москви східних патріархів для суду над патр. Ніконом, до якого він ставиться прихильно (стор. 97, 108); про повстання Ст. Разіна, що спирався на свавільне козацтво (стор. 97); про те, як московське військо знищило Соловецький монастир за те, що ченці не хтіли були виконати постанов Московського собору про виправлення божественних книжок. Самовидець висловлюється проти переслідувань за релігійні погляди й докоряє за це сплюндровання монастирів, кажучи: «за тоє тотъ монастир сплюндровано, которій на увесь свѣтъ славноій, и святихъ чудотворнихъ мѣлъ у собѣ; и за тіє новіє рѣчи многихъ черцовъ, поповъ и свѣцкаго стану людей у землі Московскоій помордовано, же того не хотѣлъ приймати, але на старомъ держалися, як перед тимъ было.»³⁾ Оповідає він і про смерть царя Федора Олексієвича, про поголоску, що його отруєно, про стрілецькі повстання й вибори царів (дуже яскраво—стор. 152-158), про озівські походи Петра I й участь, яку брали в цій боротьбі українські козаки (стор. 185-191), про змову на Петра Соковнина і Циклера, про його закордонну подоріж (що він гуляв) (стор. 191-196), про стрілецький розиск і страшенні вари на стрільців, коли цар стинав їм голови (стор. 196-198), про велику північну війну зо шведами (стор. 199-207). Очевидячки, царювання Петрове не аби-яке вражіння на Самовидця справило, отож він позаписував, як сучасник, чимало таких звісток про російську державу, що подій на Україні безпосередньо не торкалися.

Про те, яку літопис Самовидців вагу має, в історичній науці встановлено так що й одноголосний позитивний погляд, як на першорядне джерело серед усіх козацьких літописів. З нього користувався літописець Граб'янка. Дивно, що не знав його Величко. Користувався і Рігельман у своїому «Літописномъ повѣствованіи о Малой Россіи». Його знали й давні українські історики—М. О. Максимович, що мав у себе два його списки (один од мітр. Євгенія) і М. О. Маркевич. Куліш каже про літопис Самовидця: «Я відкрив

¹⁾ Л. С. стор. 152, ²⁾ Царствование Феодора Алексѣевича, стор. 194-195, ³⁾ Л. С. стор. 132.

і проф. Бодянський видав літопис Самовидця, що його не можна порівняти до жадного з малоросійських літописів. Новий погляд на історію козацької Малоросії почав проявлятися в друкованих і рукописних творах. Недовір'я до власних джерел, що найбільш за все утворив цей літопис, примусило звернутися до польських джерел. Живі зносини знавців рідних переказів з безсторонніми польськими вченими і переважно з небіжчиком Гр. Свідзинським і Мих. Грабовським, ствердили у південно-руських письменниках розумні думки про історичні події на обох берегах Дніпра». (М. О. Максимович у рецензії на «Чорну Раду» П. О. Куліша відповідає йому на це так: «Для Куліша ознайомлення з літописом Самовидця (оскільки пам'ятаю, у 1843 році), це власне було поважне відкриття. Але для інших аматорів української старовини і в Києві, і в Харкові літопис цей давно вже був відомий. Так і в мене, ще року 1835 був ще у мене другий мій власний список. Окрім того, ще року 1785 дуже відомий інженір Рігельман вніс її в своє «Літописное повѣствованіе», що з нього черпали Бантиш-Каменський і дальші історики. Тому літопис Самовидців і не міг справити в історичній науці такого вражіння, яке він справив на Куліша, бо був для нього за новину... Ми можемо дякувати Кулішеві, що він дав проф. Бодянському свій список літопису Самовидця, доведений, одначе, тільки до половини; але ще більше ми повинні завдячувати Бодянському, що він надрукував цього літописа цілком (у Чтеніяхъ 1846 р.), одержавши ще інші списки від Юзефовича і Костомарова і маючи окрім того давній великоросійський її переклад з величенькими додатками, який належав з року 1824 Московському Товариству історії і старовини російських ¹⁾).

Г. Ф. Карпов про літопис Самовидця у виданні Бодянського висловив такі думки. «Цей літопис—і тільки він один—є літописна всезбірка, бо інші (Граб'янчин і Величчин) являють собою переробку матеріалів у формі історії або роману (?). Назвисько Самовидця цій всезбірці надав власне П. О. Куліш, але права на таке назвисько у правному своїому складі вона не має. Сам П. О. Куліш мав тут на увазі ту частину всезбірки, що оповідала про історичні події, від часів Богдана Хмельницького починаючи». Літопис Самовидців, як гадає Карпов, склався з двох літописів, що звались «Літописецъ въ Малой Россіи прежде Хмельницкаго бывшихъ гетмановъ и при нихъ дѣйствій» і «Літописецъ Хмельницкаго». Обидва ці літописи Карпов визнає за оригінальні і стародавні, отож і виступає проти М. О. Максимовича; гой-бо перший літопис за стародавній не уважав, ба навіть думку висловив, що він пізнішого походження і позичений у Граб'янки ²⁾). Літопис гетьманів, котрі були до Хмельницького, на погляд Карпова, складено раніш од Граб'янчиної всезбірки ³⁾).

Граб'янка позичив свої звістки у нього з усіма його помилками і додав до них ще й свої власних. Літопис гетьманів до Хмельницького характе-

¹⁾ Собр. Соч. стор. 525-526.

²⁾ Начало исторической дѣятельности Богд. Хмельницкаго. М. 1873, стор. 214-216.

³⁾ Ibid, стор. 219.

ризується простою і краткістю, тимчасом, як Граб'янчин літопис промовистий. Максимович гадає, що автор вступу до літопису Самовидця взяв у Граб'янки самі-но факти, а викинув усенькі його прикраси. Але нащо було тому, хто склав усезбірку Самовидцеву додавати до неї цього самостійного вступу, коли там немає ніякої провідної ідеї або тенденції? А коли він хотів приставити початок до цього літопису, йому легше було-б узяти його з якогось готового літопису, а не утворювати тут якогось фальшу¹⁾. Це і не копія Граб'янчиного літопису, ні доповнення його до літопису про Хмельницького, себ-то Самовидця; бо у Граб'янки є те, чого нема у Самовидця і в початку його літопису. І навпаки, там ми знаходимо певні звістки, яких одначе нема у Граб'янки. Далі Карпов виступає проти думки М. О. Максимовича, що за джерело для Літопису гетьманів до Б. Хмельницького був коротенький реєстр гетьманів у Граб'янки. Чому-ж, питає він, не навпаки: Граб'янка склав свій реєстр на взір того, що він побачив у літопису гетьманів до Хмельницького і звідтіля міг перенести частиною до свого реєстру, а частиною до свого літопису. Короткі сухі реєстрики були тоді в українському письменстві і за зразок їх править той, з якого користувався Величко. Карпов висловлює думку, що Величко в своїй вказівці на такі реєстрики мав на увазі Літопис гетьманів до Богдана Хмельницького, бо він його не завдовольняв, як художника-романіста. На підставі усіх цих думок, Карпов визнав Літопис гетьманів до Богдана Хмельницького за оригінальний, самостійний, що з нього скористувався, як з джерела й Граб'янка. Автор її міг бути або вчений козак, один із співробітників Богдана Хмельницького, або особа духовного походження²⁾.

Такі були думки Карпова про початок літопису Самовидця, або як він його визначає, літопису про гетьманів до Хмельницького. Взагалі треба сказати, що вони дуже апріорні, теоретичні і не досить навіть ясні. Але ця думка, як тепер виявилось, помилкова у своїй основі. Ор. Ів. Левицький довів, що цей початок не звязаний органічно з літописом Самовидця і являє собою зовсім не оригінальний і самостійний літопис, як висловивсь був Карпов, а хроніку, що її склав хтось у 30-х роках XVIII в., вона здобула назву «Краткое описаніє Малороссіи». Вона не належить до літопису Самовидця і знаходиться тільки в пізніших списках літопису Самовидця, а в старіших його немає. Вона одрізняється од літопису Самовидця і мовою, і викладами з помилками і навіть протилежностями з нею. М. О. Максимович виявив куди більше прозірливости у цім питанні, ніж Карпов. Адже, як ми знаємо, він висловлює думку, що цей вступ до літопису Самовидця не належить самому Самовидцеві, як це здавалося М. І. Костомарову і не позичено його з якоїсь іншої хроніки, як гадав був Куліш, а додав його до неї якийсь компілятор не раніш од другої чверти XVIII ст.³⁾. Карпов-же остільки не розбирається на козацьких літописах, що пізнішу компіляцію, молодшу од літопису Самовидця, визнав за стародавній і оригінальний український літопис. Щоб довести свою думку, він полемізує з Максимовичем про те, хто в

¹⁾ Ibid. стор. 221. ²⁾ Ibid. стор. 231-232, ³⁾ Лѣт. Самовидця. К. 1878, стор. 12-13.

кого запозичив—чи Самовидець у Граб'янки, чи Граб'янка у Самовидця; як виявилось нині, М. О. Максимович помиливсь у своїй гіпотезі, що вступ до літопису Самовидця позичено у Граб'янки. Карпов-же, виступаючи проти цієї Максимовичевої гіпотези, сам зробив ще більшу помилку, гадаючи, начебто вступ цей оригінальний ¹⁾).

Проф. В. Б. Антонович в своїх лекціях про джерела з історії України, що їх він викладав на початку 80-х років, не багато говорить про літопис Самовидця, мабуть через те, що тоді вже було надруковано розвідку Ор. Ів. Левицького. Він каже, що літопис різниться од давніх західньо-руських літописів—автор його не чернець, а з нього військова людина, що брала участь у війнах Богдана Хмельницького і дуже добре знала про тодішні політичні справи,—він добре освідомляє нас про боротьбу Хмельницького, про зносини його з чужоземними урядами. Це є власне самовидець подій і одна з найкращих пам'яток історичного письменства. Разом з яскравістю ми бачимо у автора чималу об'єктивність. І В. Б. Антонович поділяє, як і Ор. Ів. Левицький, літопис на дві частини—першу до 1672 р. і другу до 1702 р. Перша—це більш історичне оповідання, друга—більш літопис. Його значіння збільшується ще й через те, що в ньому багато таких оповідань, яких нема в інших позадніх літописах, із великим числом побутових подробиць.

Щоб показати докладніше, якою мовою було написано літописа Самовидця, наведемо тут трое уривків з нього: один про причину повстання Богдана Хмельницького, як зразок міркування автора, другий про Ніженську Чорну Раду, як зразок його яскравого оповідання, третій про Самойловича—як зразок його характеристик.

¹⁾ Згадує про літопис Самовидця Карпов ще й у другій своїй монографії «Крат. Обз.», М. 1870.

Уривки з „Літопису Самовидця“.

№ 1. О началѣ войны Хмельницкого ¹⁾).

Початокъ и причина войны Хмельницкого есть едино от ляховъ на православіе гоненіе и козакомъ отягощеніе; тогда бо онымъ не хотячи, чого не звикли были, панщини робити, на службу замковую обернено, которыхъ з листами и в городѣ до хандоженія коней старостове держали, в дворахъ грубу то есть печи палити, псовъ хандожити, дворѣ змѣтати и до иныхъ незносныхъ дѣлъ приставляли. Знову зась которіе зоставали козаками реестровими, а над ними полковникове шляхта панове от гетмана коронного насиланіе были, которіе бѣ от ихъ волности бинамнѣй ²⁾ не дбаючи, але, яко могучи, оныхъ мѣрали, легце поважаючи; плату, которая постановлена была на козаки от короля его милости и Речи посполитой по золотихъ тридцять на рокъ, тое на себе отбѣрали, з сотниками дѣлячися; бо сотниковъ не козаки оббырали и настановляли, але полковники кого хотѣли з своеи руки, жебы онымъ зичливими были. Так же полковникове козаковъ до всякой домовои незвычайной работи пристановляли; в поля зась пойшовши, любо який козакъ достане у татаръ коня доброго, того отоймутъ; з Запорожжа през поля дикіе з рарогомъ ³⁾, яструбомъ, орломъ, албо с хортомъ козака бѣдного шлетъ в городи, кому подарокъ шлючи, якому пановѣ, не жалуючи козака, хоча й бы згинулъ, якъ не трудно от татаръ. Знову зась, хоча й бы якого язика татарского поймали козаки, то з язикомъ татарскимъ, на кого ласкав полковникъ, якого жолнѣра своего высилаетъ до гетмана коронного, а козацкую отвагу потлумляють. В городахъ зась от жидовъ тая была кривда, же неволно козаковѣ в дому

¹⁾ Лѣт. Самов. К. 1878, стор. 3-5. ²⁾ Ані трохи. ³⁾ Кречеть.

своємъ жадного напитку на потребу свою держати, не тилко меду, горѣлки, пива, але и браги. Которіе зась на рибу хожували козаки за Пороги, то на Кодаку на комиссара рибу десятую отбѣрали, а полковникомъ особливо треба дати и сотникамъ, и асауловѣ, и писаревѣ, — аж до великого убозства козацтво прийшло. А болше шести тисячей неповинно козаковъ бити; хочай и синъ козацкій, тую жъ панщину мусѣль робити и плату давати. Тое над козаками было. Над посполствомъ зась, любо во всемъ жили обфито в збожахъ, в бидлахъ, в пасѣкахъ, але однакъ, чего не звикла была Украина терпѣти, вимисли великіе были от старостовъ и отъ намѣсниковъ, и жидовъ; бо сами державци на Украинѣ не мешкали, тилко урядъ держали, и такъ о кривдахъ людей посполитихъ мало знали, албо любо и знали, толко заслѣплени будучи подарками от старостъ и жидовъ арандарей, же того не могли узнати, же ихъ саломъ по ихъ же шкурѣ и мажутъ: з ихъ подданнихъ выдравши, онимъ дарують, що и самому пану волно бы узяти у своего подданного, и не такъ бы жаловаль подданній его. А то леда ¹⁾ шевлюга, ²⁾ леда жидъ богатится, по килко цуговъ коней справляєть, вимишляючи чинши великіе, поволовщини ³⁾, дуди ⁴⁾, осигъ ⁵⁾, мѣрочки сухіе ⁶⁾, з жорновъ ⁷⁾ плату и инное, отнимання фолварковъ, — що натрафили на чоловѣка одного, у которого отняли пасѣку, которая всеї землѣ Полскої начинила бѣди [Богдана Хмельницького].

№ 2. Чорна Рада у Ніжені, року 1663 ⁸⁾.

Зараз по веснѣ заводиться на новое лихо, чого за инихъ гетмановъ не бивало, то есть чорной ради. А то заразь фортеліовъ заживаєть Бруховецкій и докучаєть его царскому величеству, о той радѣ просячи, жеби кого зволилъ его царское величество на тую раду послати. И такъ на жадання запорожцовъ и тихъ полковъ, которіе ся привязали до Бруховецкого, висилаєть его царское величество околничого князя

¹⁾ Який-небудь. ²⁾ Мерзотник. ³⁾ Податок з худоби — волів. ⁴⁾ Податки з весілля. ⁵⁾ Податок з зерна. ⁶⁾ Податок з мір на сипке. ⁷⁾ Податок з перемолю. ⁸⁾ Лѣт. Самов. К. 1878, стор. 72-77.

Великогагина и столника Кирила Юсифовича Хлопова, о которых зближенню взявши вѣдомость, Бруховецкій заразъ, вишовши з Гадячого, простуеть ку Батурина, переймаючи тыхъ посланихъ от его царского величества, а своихъ розсилаеть по всѣхъ полкахъ с писмами, жеби усе посполство стягалося под Нѣжинъ у раду и Нѣжинъ рабовати; на которіи писма що живо рушили з домовъ не тилко козацтво, але усе посполство купами, а не полками. А гетманъ Сомко, козаковъ значнихъ с полковниками скупивши, притягль под Нѣжинъ, где и полковникъ нѣжинскій увесь полкъ свой скупилъ зо всего Сѣвера, бо то одинъ полкъ билъ и Стародубовщина. Але тое собрання Сомково нѣ на що обернулося, поневажъ юже Бруховецкій лѣпшую ласку з запорожцями мѣлъ у его царского величества, а то за стараніемъ епископа Мефтодія, которого Бруховецкій запобѣгль подарунками и обетницами розними, яко то люде звикли дарами уводитися. Итакъ з другой стороны мѣста Бруховецкій, зейшовшия з околничимъ Великогагиномъ, з которимъ немало люду военного от царского величества было, подступили под мѣсто войска немаліе, а наибольшей посполства, где москва не бавячися в полю, увойшла уся у городъ Нѣжинъ и стала по господахъ в обохъ мѣстахъ — старомъ и новомъ. И постоявши килка дней, у которихъ началнихъ людей, то есть в околничого, запрошоній Сомко гетманъ и Бруховецкій з старшинами, оповѣли онимъ о зволенню его царского величества, же, по жаданю и прошенію усѣхъ козаковъ, зезволивъ быти чорной радѣ на обраня одного совершенного гетмана, чому любо Сомко, яко уже маючій гетманство от подручнихъ собѣ полковниковъ и сотниковъ и козаковъ, подтвержденное присягою ново у Ичнѣ, суперечали тоей радѣ, але же болшая била купа при Бруховецкому зо всѣхъ полковъ, мусѣли на тое позволить, исподѣваючись того доказати, же при нему старшина стоить. Итакъ зложили часть радѣ юня 17, заразъ уступивши в постъ петровъ, на которую раду такъ постановили были, жеби в тую раду ити пѣшо, безъ всякого оружжа. И за мѣстомъ розбито наметъ великій, на тое присланній от его царского величества, при которомъ наметѣ и войско московское стало з оружемъ за-для уни-

мання своеволь, але тоє мало що помогло. Як вдарено в бубни на раду, Бруховецкій, ведлугь постанови, пѣшо войско припровадилъ ку намету своей стороны на тую раду, а Сомко не зозволився: и самъ и усѣ козаки, при нему будуче, яко люди достатніє, на коняхъ добрихъ, шатно и при орюжю, якъ до войны, тоєй интенціи будучи, же ежели би не ведлугь мисли оныхъ рада становитися бы мѣла, то mezi собою битву мѣти, бо при таборѣ Сомковомъ и гармать было не мало. Але тоє нѣчого не помогло, поневажъ запорожцѣ, ласкою его царского величества упевнени, и скоро тая рада стала и бояринъ вишолъ з намету и почаль читати грамоту и указъ его царского величества, не дано того скончити, а нѣ слухаючи писма царского величества, заразъ крикъ стался з обохъ сторонъ о гетманство: одни кричатъ: «Бруховецкого гетманомъ», а другіє кричатъ: «Сомка гетманомъ» и на столець обоихъ сажаютъ, а далѣй mezi собою узяли битися и бунчукъ Сомковъ зламали,—заледво Сомко видрался през наметъ царскій и допалъ коня и інная старшина, а иншихъ позабивано до килка человекѣ. И такъ сторона Сомкова мусѣла уступати до табору своего, а сторона Бруховецкого на столець всадили Бруховецкого, зопхнувши князя, и гетманомъ окрикнули, давши оному булаву и бунчукъ в руки; що заледво и нескоро той галасъ ускромился. Але того часу князь Великогагинъ не потвержалъ гетманства Бруховецкому, бо и до себе прити не моглъ за великимъ шумомъ mezi народомъ. И такъ Бруховецкій с теми знаками поїшолъ до своего табору, где стоялъ над Остромъ, у кутѣ Романовского. А Сомко вѣхалъ до своего табору, юже не маючи бунчука а нѣ булави, бо тоє запорожци видрали оному. Зачимъ войско почало Сомково собою тривожити, отступаячи Сомка, любо Сомко послалъ с тимъ до князя, же на той радѣ з войскомъ своимъ не перестаетъ и Бруховецкого гетманомъ не приїмуетъ, и ежели знову не будетъ рада и жеби Бруховецкій положилъ знаки войсковіє, то отходитъ з своимъ войскомъ ку Переясловлю и знову до его царского величества слати, же гвалтомъ гетманство дано Бруховецкому, которого войско не приїмуетъ. Що видячи князь тоє розервання и обавляючися, жеби с того не вросло що злого, знову на третій день тую раду складаетъ и приказуетъ

Бруховецкому, жеби в тую раду пришовши, знаки войсковіе положилъ, жеби уся старшина уступила до ради до намету, а чернь войско жеби гетмана настановляли кого улюблять; чому барзо Бруховецкій сперечался, аже видячи, же князь почалъ на Сомкову руку с'хилатися, которому старшина подарила, жеби не будучи спротивнимъ за-для ненарушення ласки его царского величества, тилко жъ жеби не идучи ку намету, где войско стояло московское, але межи своїми войсками тую учинили раду, на що и Бруховецкій позволився. Але несталость нашихъ людей тое помѣшала; бо козаки стори Сомковой, отступивши своей старшини, похапавши корогви каждая сотня, и до табору Бруховецкого прийшли и поклонилися, и отвернувши, зараз напали вози своихъ старшихъ жаковати ¹⁾). Що видячи Сомко с полковниками своїми и инною старшиною, впавши на конѣ, прибѣгли до намету царского до князя, сподѣваючися помочи и оборони своему здоровю, котрихъ заразъ князь зовсѣмъ отослалъ в замокъ нѣжинскій. Того ж часу усе у нихъ поотбѣрано—конѣ, ринштунки, ²⁾ сукні, и самихъ за сторожу дано. А Бруховецкій зо всѣмъ войскомъ пришолъ к намету царскому, которому юже князь здавалъ з своихъ рукъ булаву и бунчукъ, подтверждаючи гетманство, и попровадилъ в соборную церковь святого Николая, где присягу виконалъ Бруховецкій зо всѣмъ войскомъ, и вийшовши з церкви, того жъ дня своихъ полковниковъ понастановлялъ з тихъ людей, которіе з нимъ вишли з Запорожжа, по усѣхъ городахъ, а нѣжинскій полкъ на три полки раздѣлилъ. При которомъ настановливаню полковниковъ много козаконъ значнихъ чернь позабивала, которое забойство три дни тривало. Хочай якого значного козака забили или челоуѣка, то тое в жартъ повернено. А старшина козаки значніе, яко з'могучи, крилися, где хто моглъ, жупани кармазиновіе на сермяги миняли. И такъ тое забойство третего дня почало ускромлятися, и заказъ сталъ, жеби юже правомъ доходилъ, хто на кого якую кривду мѣеть. Тихъ засъ ³⁾ полковниковъ, которіе у замку нѣжинскомъ зоставали у вязеню, усе пожаковали, и в домахъ мало що зостало.

¹⁾ Грабувати. ²⁾ Зброя. ³⁾ Же.

Того жъ дня, якъ тая рада стала, мѣсто Ічня, в которомъ рада была, и церковь тая, в которой Сомковъ присягали на послушенство гетманское, усе згорѣло до знаку тоей же години, якъ Сомка взято до вязення.

Гетманъ Бруховецкій, одержавши цале гетманство, вислалъ пословъ до царского величества болшей ста человекъ, дякуючи за урядъ гетманства, же одержаль, и на Сомка з его полковниками, которіе сидять в нѣжинскомъ замку, нѣ которіе рѣчи змисливши об ихъ незичливости ку царскому величеству, чего и не было; также и епископъ Мефтодій протопопу послалъ при тихъ же посланнихъ, отъ себе стараючися о ихъ з'губѣ. Чому царское величество повѣривши, здалъ ихъ на судъ войсковій, которихъ потратити, а иннихъ живити, толко жъ у силку зослати в Москву.

№ 3. Характеристика гетьмана Самойловича ¹⁾.

Той же поповичъ [гетьман Самойлович] з'разу барзо покорнимъ и до людей ласкавимъ билъ, але якъ южъ розбогатѣлъ, барзо гордий сталъ не тилко на козаковъ, але и на станъ духовний. Прийшовши до него старшина козацкая мусѣли стояти, нѣхто не сидѣлъ, и до двора жеби не йшолъ з жадною палицею; также и духовенство священници, хочай який значний, мусѣлъ, стояти непокрытою головою. А у церквѣ нѣгди не йшолъ дари брати, але священникъ до него ношоваль, также и сини его чинили; и ежели где-колвекъ виездилъ, любо на поліованя, жеби нѣгди священника не побачилъ, — то собѣ за нещастя мѣлъ. А будучи самъ поповичъ, из великою помпою ездилъ: без карети и за мѣсто не поехалъ, а нѣ самъ, а нѣ синове его, и у войску усе в каретѣ, — такъ великую пиху мѣли, которая в жадномъ сенатору не живеть. А здирства вшелякими способами вимишляли такъ самъ гетманъ, якъ и синове его, зостаючи полковниками: аренди, стаціе великіе, затыговаль людей кормленіемъ, — барзо на людей трудность великая била от великихъ вимислов, — не могъ насититися скарбами. И щось противко монарховъ нашихъ московскихъ хотѣлъ почати, бо и в

¹⁾ Лѣт. Самов. К. 1878, стор. 169-171.

походѣ с тими великими войсками на Кримъ незичливість его постережена, же не йшолъ просто на Кримъ, але по степахъ блудиль, и повѣдають, же з умислу казалъ степъ палити своимъ зичливымъ, жеби тимъ отмовитися, же неможна до Криму ити за для конского корму. Такъ же и прошлой войны за своею незичливістю Чигиринъ утратилъ и людей воснихъ много запропастилъ, которихъ мало жаловалъ; а то для-того жебы его панство з синами ширилося, которіе не полковниками, але панами називалися, о жадной южь перемѣнѣ панства своего не мишляючи, — а то надѣю маючи на людъ грошовий затыговий и на великіе скарби зобраніе; бо южь козака собѣ городского, такъ посполитихъ, яко и значнихъ, нѣзащо важили и в двори не пускали, маючи у дворахъ своихъ на килка мѣсяцахъ сторожу сердюцкую, которимъ плачовали роковий юригелтъ ¹⁾. А священникъ и в килка дний не моглъ ся до двора упросити, хочай яка пилная потреба. Ово з'гола усѣхъ людей нѣзащо мѣли, не помишляючи на подлость своего рожая, же Господь Богъ тимъ барзо ображенъ бываетъ, хто в пиху подноситься; и за тое скарани зостали, же перше от чести всякой отдалени и якъ якіе злочинцѣ з безчестіемъ на Москву голо попроважено, а напотомъ от жонъ розлучени, а маетности и скарби, которіе многіе били, усе отобрано, в которихъ мѣсто великое убожество, в мѣсто роскоши — сродая неволя, в мѣсто каретъ дорогихъ и возниковъ — простий возокъ, телѣжка московская с подводникомъ, в мѣсто слугъ наряднихъ — сторожа стрелцовъ, в мѣсто музыки позитивовъ — плачъ щодений и нареканя на свое глупѣство пихи, — в мѣсто усѣхъ роскошей панскихъ — вѣчная неволя. На томъ скончилось гетманство поповичово 25 июля, в субботу.

¹⁾ В списку Козельського — роковий даток.

Р О З Д І Л VII.

Л і т о п и с Г р а б ' я н к и .

Видання Граб'янчиного літопису. Життя Граб'янки. Джерела літопису. Його світогляд і відношення до історичних діячів і подій. Значіння літопису й його оцінка. Мова. Уривки з літопису.

Літопис цей має такий заголовок: *«Дѣйствія презьльной и отъ начала поляковъ кравшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана Запорожского, съ поляки за Найяснѣйшихъ Королей Полскихъ Владислава, потомъ и Казьмира, въ року 1648, отправоатися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмелницкого неоконченной, зъ рознихъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу, трудомъ Григорія Грябянки, собранная и самобитнихъ старожилловъ свѣдительстве утвержденная. Року 1710»*. Издана Временною Коммиссією для разбора древнихъ актовъ. К. 1854, XXIX, IV, 271. Уперше цього літописа видав був іще Туманський в своїм часопису «Россійскій магазинъ», 1793, ч. II, III, з пояснінням незрозумілих слів, але ймення авторового там не було, очевидночки, через те, що не значилося його в рукопису, за яким було видано літописа. Згодом уривки з цього літопису надрукував Изм. Ів. Срезневський в своїй «Запорожской Старинѣ», 1893, I, ч. 2, і все-ж-таки без імення Граб'янчиного. М. О. Максимович в своїому «Извѣстїи о лѣтописи Григорія Грябянки, изданной 1854 года Кіевскою Временною Коммиссією» (цю критичну замітку було надруковано у «Москвитянині» 1855, т. V) каже, що Туманський видав був иншу редакцію цього літопису: друга, повторна, редакція одрізняється переміною церковнослов'янських виразів на російські і пропуском більшости віршів. Так її надрукував був 1783 року Хведір Туманський в своїому часопису «Россійскій магазинъ», а також згадується за неї у пізніших письменників під назвою «лѣтописца, изданнаго Туманскимъ». Про це перше видання не говорить в теперішньому тому, що Комісія й не знала за нього, бо з «Рос. Маг.» надто вже велика рідкість зробилась, до всього, там на літопису не було зазначено ймення Граб'янчиного. Не називаючи ймення Граб'янки, оповідає про нього і Рігельман, кажучи в своїй передмові: «имѣюціяся въ Малой Россїи исторїи Малороссійскїя *дѣла*». В передмові Самчевського до Граб'янчиного літопису зовсім правдиво сказано, що ці дві історії є не що инше, як тільки Самовидців і Граб'янчин літописи, з яких

Рігельман багацько дечого вніс цілком у своє «Повѣствованіе» ¹⁾. О. М. Лазаревський про автора Граб'янчиного літопису пише так: «Як це відомо, жаден з малоруських літописів не дійшов до нас у такому значному числі списків, як літопис, що має заголовок «Дѣйствія презѣльной брани Богдана Хмельницького». За свого життя мені трапилось бачити більш як десять його списків,—і на жадному з них не довелось бачити навіть натяка на ймення та авторство Граб'янчине». Але ще року 1864 П. О. Куліш зве цей літопис Граб'янчиним. У листі до О. М. Бодяньського він пише: «посилаю вам літопис, як гадаю, свящ. Михаїла Плиски, а може вона тільки повторена Плискою... Літопис Граб'янки (початок котрої теж посилаю) вже по неї складена. Сю послідню Маркевич називає Писаревською або Фроловською (він називає її по своїйму звичайному безладді і так, і инако) по йменню того, хто йому її передав, але це не годиться, коли відомо ім'я автора».

1855 року, М. О. Максимович у своїйму критичному розгляді київського видання Граб'янки каже: «цей літопис Малоросії складений в перші роки 18-го століття Григорієм Івановичем Гребенкою, що жив і служив у Гадяцькому полку, а за гетьманування Данила Апостола зробився (з 1729 р.) гадяцьким полковником, прозиваючися вже Граб'янкою (так, у XVIII ст. Захаревські називалися Захаржевськими, Василевичі—Базилевичами, Джеджелії—Жежелівськими і т. и.» ²⁾. Київська Тимчасова Комісія видала літописа з ім'ям Граб'янки, що, очевидно, стояло у головному спискові, з якого користувався видавець—у заголовку сказано: літописа складено працею Григорія Граб'янки. В передмові докладно описано цей список, що раніше належав Гр. Андр. Полетиці і перейшов від його спадкоємців до М. О. Судієнка укупі з іншими рукописами. Судієнки року 1892 подарували були ці рукописи київському університетові. Їх розглянув О. М. Лазаревський і не знайшов там того головного, ґрунтового списку, що був описаний при виданню Граб'янчиного літопису 1854 року, але він знайшов инший список (мабуть половини XVIII ст.), на якому цей заголовок був написаний власною рукою Гр. Анд. Полетики. Чи не написав, часом, додає О. М. Лазаревський, Гр. Андр. Полетика заголовка і на основному спискові. Куліш міг-би думати, що літопис належить Граб'янці, на підставі цього-ж-таки списку з бібліотеки М. О. Судієнка, до якої він міг мати доступ. Нарешті, можна запитати в себе: чи не з'явилось авторство Граб'янчине наслідком самісінького-но міркування Полетики або переказу, що він міг почути ³⁾. М. І. Костомаров користувався в своїйму «Богдані Хмельницькому» з Граб'янчиного літопису титулом «Історіи презѣльной брани», але також без імення авторового. На підставі цього, Г. О. Карпов гостро виступає проти Костомарова, обвинувачуючи його, що він посилається не на друкований Граб'янчин літопис, а тільки на «Історію презѣльной брани» — невідомо яку — чи рукописну, чи друковану ⁴⁾. Але О. М. Лазаревський у пізнішій своїй роз-

¹⁾ Собр. соч. Максимовича, т. I-й, К. 1876, ст. 219.

²⁾ Иконниковъ. Опытъ рус. истор. Томъ второй, книга вторая, 1573.

³⁾ Собр. соч. I. 217. ⁴⁾ «Кіев. Старина», 1894, № 11, стор. 299-300.

⁵⁾ Критическій обзоръ. 1-70, стор. 50-54.

відді, на підставі списка Граб'янчиного літопису, котрий належав М. В. Юзефовичеві і вкупі з його книжками був переданий до Київської Публічної Бібліотеки, визнає за автора літопису Граб'янку. Адже в цьому спискові, написаному року 1756, є вказівка, що літописа склав у Гадячі року 1710 Граб'янка; список цей кінчається 1696 роком; написано його було в міст. Сорочинцях, як гадають, для лубенського полковника і сорочинського державця П. Д. Апостола ¹⁾. Граб'янчин літопис не дійшов до нас в оригіналі, каже редактор його видання Самчевський, у всякому разі його оригінал досі для нас невідомий (додамо: невідомий він для нас і нині); але він доховавсь у багатьох списках, скорочених і повних, різних років. Видаючи Комісія його мала 6 списків: троє списків голови Комісії М. О. Судієнка, двоє списків помічника куратора шкільної округи М. В. Юзефовича і список Оп. Марковича. За головний основний список для видання було взято список Судієнка, як найповніший і найдавніший, написаний письмом початку XVIII ст. Список цей доховавсь цілком і належав раніш Гр. Андр. Полетиці, що від нього її здобув його Судієнко. Крім того, видаючи Комісія літописа, брала на увагу й інші п'ятеро своїх списків, і одміни, що в них познаходжувано, було вміщено в примітках до тексту. Важніші з них троє: два Юзефовичеві і один Марковичів. У першому знаходиться такий напис: *«списана съя исторія въ годъ Сорочинцяхъ, року отъ Рождества Христова 1756»*; він коротший проти основного (закінчується смертю Богдана Хмельницького), але багато чим на нього свидається. Юзефовичів список, хоч і пізніший, але-ж зате повний і цікавий своїми одміними од основного і, нарешті, мовою своєю наближається до народньої: він являє собою неначе пізніший переклад літопису на народню українську мову, що-правда, з деякими невеличкими прогалинами; їх поробив переписувач або через недогляд, або-ж через те, що для нього надто вже важко було знайти для перекладу відповідне слово. Одміни проти цього списку уміщено у примітках. Список Марковичів пізніший, як попередній, в ньому багато офіційних, вже надрукованих, як видавався літопис, документів; в ньому були вірші на січу козаків під Корсунем, тимчасом в інших списках їх немає. Три останні списки Комісія на увагу не брала, бо двоє з них це тільки скорочені перші, а третій не виправлена копія основного. Видаючи Комісія літописа додержувалась тексту рукопису, заховуючи по змозі особливості його правопису. Так каже Самчевський, але взагалі треба сказати, що це видання не може задовольнити філолога, адже немає тут навіть титлів, *и* позамінювано перед голосівкою на *і*, повставлювано *ѣ* і *ѥ* на закінченнях слів там, де цього немає в оригіналі, то-що. Тепер відомо до 20 списків Граб'янчиного літопису, видима річ, ним дуже цікавились. В Петербурзьку Публічну Бібліотеку перейшов список А. В. Марковича; туди-ж перейшли ще два списки (звідомлення 1899, 161-162). Лілеєв зазначає Чернігівський список (Лілеєвъ. Опис. рук., хран. в Библ. Черн. Дух. Сем. СПб. 1880. стор. 85). Серед рукописів Моск. Общ. Ист. и Древн. є двоє списків: обидва мають одміни од друкова-

¹⁾ Киев. Стар. 1897. № 2, отд. I. 41-42.

ного, є скорочення, додатки і переробки. Третій примірник Граб'янчиного літопису був Венелінський. (Чтенія, 1906, I, 224-230). Історик М. Маркевич зве свій список, за його власником, Писаревським літописом, йому належав також список Макс. Плиски (Ист. Мал. V. 93).

Звернімо тепер увагу на життєпис автора літопису—Григорія Граб'янки.

Про Граб'янчине життя видавці літопису 1854 року подали такі скупи відомості. Григорій Граб'янка або Гребенка був сучасник Петра I, Катерини I і Петра II¹⁾. На Коломацьких проханнях він перший підписався серед старшин Гадяцького полку, як суддя полковий. Року 1723 його, тоді суддю гадяцького, укупі з полковниками стародубським—Корецьким і переславським Даниловичем П. Полуботок надіслав був у різних справах до Петербургу до царя Петра і до сенату, між иншим, прохати, нехай буде дозволено знову обрати гетьмана. Клопотання оці, як відомо, успіху не мали і всенька справа закінчилася тим, що й П. Полуботка і самого Граб'янку було заарештовано. З цього видко, що з нього теж був не аби-який автономіст типу Полуботківського²⁾. Року 1729 за царювання Петра II, Граб'янку, на прохання гетьмана Данила Апостола, було призначено за гадяцького полковника на місце серба Гавр. Милорадовича. Оце, важе Самчевський, так що й усі відомості про Граб'янку, які знаходяться у Самовідця, Рігельмана, Історії Русовь (228, 234), в історії Маркевича. Є ще відомості про Граб'янку і в «Краткомъ описаніи Малороссіи» (314 стор.). Є ще й такі додаткові до цього, новіші біографічні відомості: він був одружений з Євдокією Іванівною Забілою³⁾, унучкою генерального обозного Петра Забіли. Року 1710 з нього гадяцький полковий обозний, потім осавул, суддя (з 1717 по 1726 р.). З 1710 р. володів він с. Максимівкою, з 1717 по рангу с. Русаківкою, р. 1734 брав участь у поході Мініха проти Криму—там і помер. Жив звичайно у Гадячі; дітей в нього не було⁴⁾.

Літопис починається *«объявленіємъ къ читателю»*, де автор пояснює *«коя ради вини сія исторія начатся писати»*, цеб-то, значить, для чого він почав складати свого літописа, або, як він сам його зве, свою історію; і це цікаво, що сам він уважає свій твір за історію. В книжках, каже він, що їх склали давні латино-польські історики Кромер, Більський, Стрийковський, Гваньїні, Коховський, а також німецький Пуфендорф і Гібнер, що їх нині волею Петра перекладено на слов'янську мову, скрізь багацько написано про боротьбу козаків з бусурманами, про те, що козаки збиралися від давніших часів в порожніх незаселених луках біля річок Дніпра й Буга і не за якусь платню трималися тамечки, а тільки тому, що, бажаючи поширити християнську віру, розбивали і на морі, і на суходуттю турок і татар і хоч і скидалися були на звичайнісіньких розбишак, усе-ж велике діло робили, бо з одного боку одбирали од хижих татар бранців-християн, даруючи їм волю, а з другого—

¹⁾ «Кіевск. Старина» 1890, № 6. прил. стр. 106.

²⁾ Ibid. стор. 101-103.

³⁾ «Кіев. Стар.» 1894, № 4.

⁴⁾ Лист його дружини до брата Забіли у «Кіев. Стар.» 1894, № 4, 158-159.

захищали Річ Посполіту і Русь од усяких татарських нападів. Тим-то своїм лицарством вони не тільки слави здобували, але й захистили в цілості усю свою землю і навіть її поширили, що на своїх мапах усьому світові виявили географи, положивши у них воеводства Київське, Чернігівське, Брацлавське і Подільське, де течуть річки Дністер, Бог, Горинь, Дніпро, Деспа і Сож, упливаючи у Чорне море. І ось, щоб їх славні діла, що вони утворили під проводом їхніх у битвах щасливих отаманів, особливо-ж Богдана Хмельницького, славетного гетьмана українського (вони-бо боролися проти знищення давніх своїх вольностей, проти заборони мати своїх українських воевод каштелянів, старост, суддів і інших властей, хоч усе це король Казимір заповідав своїм нащадкам оберегати, й за інші нестерпні кривди), щоб, кажучи, всі ці події не забулися, я й наміривсь написати оцю історію на спомин теперішньому поколінню, складаючи її і з *діяриуша* наших козаків, писаного у таборі, і *літописців з духовних і мирян*, беручи од них усе, що було у них дійсного, правдивого, або од достоменних свідків, які ще були живі і яких оповідання стверджують літописців. Нехай-же кожен, хто читатиме цю історію, розуміє, що я не од свого розуму її зложив, а простісінько зібрав усе, що написано, з певних істориків і від сучасників самовидців, і написав». Прочитавши про Мусія, Навуходносора і Дмитра Донського, Граб'янка вирішив, що треба описати й події України, яка в військових справах була славна не менш за інші народи, і зробив це не ради суєтної слави, а ради загального блага, щоб змалювати діла українського провідці, вірного сина Малої Росії—Богдана Хмельницького, що визволив Україну од найтяжчого іга лядського козацькою одвагою і прилучив до російського монарха, бо виходить, що не самі російські монархи, але й раби їхні могли боротися з чужими монархами¹⁾. Таким чином, головний мотив до складання літопису був той, щоб не забулися славетні події Богдана Хмельницького і інших провідців українського народу, котрі за його волю проти польських утисків боролися, і Граб'янка бажав, щоб і український народ мав свою історію на зразок історій Кромера, Пуфендорфа і інших. Отож, у нього, як і у Величка (у того також були такі мотиви), було розвинуто національне почуття; він в історії українського народу більш над усе цінував тую її сторінку, де оповідалося про боротьбу його за волю і народні права проти польських утисків. І для нього, як і для Величка, осередок цієї історії була доба Богдана Хмельницького. Але нехай з Граб'янки і був, як ми це вже були завважили раніш, обговорюючи його життєписа, автономіст: а втім, у нього, як і у Величка, ми помічаємо надто велику пошану до російських імператорів. І він, високо ставлячи Богдана Хмельницького, хоч і не називаючи його на ймення, вважає його за раба всеросійського монарха, цеб-то царя Олексія Михайловича. Здається, що він переніс тут свій пієтет до царя Петра, за царювання якого жив, на його батька—московського царя Олексія. А перед грізним Петром він мусів тремтіти, згадуючи Петропавлівську в'язницю, П. Полуботка та себе серед її в'язнів.

¹⁾ Лѣт. Грѣбянки, стор. I-IV.

Під «духовними и мирськими» літописами Граб'янка розумів «степення» книги, Четві Мінеї, Синопис І. Гизеля ¹⁾, оповідання польських і німецьких літописців-істориків—Стрийковського, Коховського, Пуфендорфа і Твардовського—його «Войну Домову», що й для нього була за таке саме поважне джерело, як і для Величка ²⁾. З самого текста літопису так само видно, що Граб'янка користувався також і з офіційних документів—актів і грамот, дипломатичних пактів-умов України з Польщею, Московю, різних привилеїв, листів і т. и. Є й лист Петра Вел. до московського патріарха. Мабуть на підставі переказів самовидців він склав був і оповідання про будвання Кодака (стор. 30-31), про захоплення Б. Хмельницьким у Барабаша привилеїв, про польське посольство під Білу Церкву 1651 року, про останню раду Хмельницького, його смерть і похорон. Мабуть що на підставі переказів Граб'янка склав і літературно обробив ті промови, яких є чимало у його літопису (наприклад, розмова Богдана Хмельницького з кримським ханом), і тому їх не можна вважати за певний історичний матеріал. На першому-ж місці Граб'янка ставить «діяріушъ нашихъ воиновъ, въ обозъ писанный», себ-то листовну запись зроблену в таборі, мабуть, Богдана Хмельницького. Вона нам мимохіть нагадує такий-же діяріуш Сам. Зорки, що був за головне джерело для подій за часів Хмельницького Самійлові Величкові. І можливо, що й Граб'янка теж користувався з цього самого діяріуша, бо він посилається не на діяріуші, а на одия діяріуш, а таким для тих часів був діяріуш Зорчин. Є у Граб'янки і декілька віршів, але не багато їх. Взагалі кажучи, проти Величка, у тексті літопису Граб'янки далеко менш офіційних матеріалів і вірш, ніж у Величка. Між иншим, у нього є вірші на малоросійський герб або печать. В рукопису літописець залишив місце для української печати (запорозький козак) і додав до цього такі вірші:

*Войска Запорожского воинъ знаменитій,
Вооружень бодрствуєть отчизну схранити.
Аще и враговъ, коихъ не зрить предъ собою,
Обаче оружје готово до бою...*

Дуже цінна загальна вказівка Граб'янки на джерела, що за ними він склав свого літописа. Він виразнісінько підкреслює, що писав на підставі джерел, а не вигадував сам: «*Не буди убо чтуцимъ разумѣти, яко нѣчто где отъ своего умствования приложихъ, но якоже рѣхъ отъ достовѣрнихъ историковъ написанная и отъ очевиднихъ свѣдителей сказуемая, собрахъ и написанію предахъ*» (стор. II). Зібрав написане певними істориками, або літописцями (бо й себе, дарма що був з нього літописець, він зве істориком) і те, про що оповідали самовидці. Далі Граб'янка пояснює

¹⁾ У тексті літопису Граб'янка посилається на Кромера, Більського, Гваньїн, Пуфендорфа, Гібнера (I-II і 15-25, 31, 100).

²⁾ Оповідуючи Граб'янка про Чигиринську війну, каже: «О чесомъ обширнѣе въ Синописѣ Кіевскомъ, читателю, обрящещи»; далі під 1679 роком: «Тогожъ году, войска великіє подъ Кієвъ ходили, — о чесомъ зри въ Кіевскомъ Синописѣ». (231).

ще ясніше, як саме збирав він відомості; наведемо його власні слова що-до цього: «...собирая ово отъ діаріуша нашихъ воиновъ, въ обозъ писанного и отъ духовнихъ и мерскихъ лѣтописцовъ, елика въ нихъ возмогахъ обрѣсти достовѣрнѣ написанного, ово отъ повѣствованія самобытныхъ тамо свидѣтелей, еще въ живихъ обрѣтающихся, ихъ же повѣсть вѣроятно лѣтописцовъ утверждаетъ» (стор. II). Виходить, що Граб'янка бажав був дати правдиву історію або літописа свого народу, сам був правдолюбець і залежав у здійсненні свого бажання тільки од своїх джерел, отож він міг-би сказати так само як Величко—коли помилялися вони, то помилявся й він разом з ними. Звертаємося тепер до змісту літопису. Граб'янчин літопис захоплює історію України від найдавніших часів геть аж до виборів на гетьмана Скоропадського року 1709. Але за головний його сюжет є, як це видно з його змісту і заголовку, нам відомого, Хмельниччина, їй присвячено аж 123 сторінки, тимчасом як усенький літопис має 257, отож мало не половину його. На цю добу автор звернув особливу увагу і викладає її значно докладніш, ніж інші події. Початковій історії України, до Богдана Хмельницького, присвячує він 31 сторінку, після Хмельницького оповідання його має що-раз менше подробиць, в міру того, як автор наближається до кінця XVII ст., а наприкінці літопис його це вже власне сухенький реєстр подій, без жаднісіньких подробиць.

Літопис починається з короткого огляду подій до Богдана Хмельницького, від найдавніших часів починаючи. Попереду вміщено коротеньку передмову до читача. У передмові цієї автор пояснює, що він почне своє оповідання з питання, звідки походять козаки і їхнє назвисько. Отож перший розділ оцьому питанню й присвячено; окрім того, літописець оповідає в цьому розділі й про найдавніші акції козацькі. Козацький народ України Граб'янка виводить од Скито-алан-козарів, широченько оповідаючи про хазарських каганів і довівши своє оповідання аж до перших Київських князів і до звоювання Русі татарами. Тоді пам'ять про печенігів та половців, каже він, зникла, а малоросійські козаки, трохи змінивши своє первісне назвисько—хазар, почали зватися козаками. Далі Граб'янка наводить різні вигадки про назвисько козаків—Коховського (од коз), Стрийковського (од провідця Козака) Гваньїні (од їх волі). Є ще, каже Граб'янка, гірські козаки, вони теж хазарського походження. Та він хоче оповідати про козаків малоросійських. Нема чого казати, що не тільки гіпотеза Коховського, але й самого Граб'янки, це простісінька вигадка. Далі йде оповідання про те, «*како Малая Россія подпаде лядскому игу*», або про те, як «*Россійскій скипетръ* (Володимира св.)... *отъ царствія во княженіе, а отъ княженія въ воеводство премѣнися*» (стор. 18). Далі йде оповідання про запорозьких козаків, про їх січі, зброю, звичаї, військовий устрій. Оповідання це досить цікаве й ми наведемо цей уривок у додатку до розвідки про Граб'янчин літопис. Далі він оповідає про перших козацьких провідців, яких він зве гетьманами, про церковну унію, про Сагайдачного, про війну на Цецорі, де брав участь і Богдан Хмельницький, про козацькі повстання Трасила, Павлюка й Острияниці, про те, як Кодак збудовано. Оповідання про Хмель-

ниччину Граб'янка починає з того, що пояснює причини повстання; причин цих він зазначає дві—церковну унію і польські утиски; козаків, каже він, усяко роздратовували, бо брали десятину од бидла і бджіл. Він це яскраво змальовує: *«Иметъ ли кто звѣра? кожу дай пану; иметъ ли рыбу? дай урочную дань оттуду на пана; отъ военныхъ користей Татарскихъ конь или оружіе въ Козака будетъ, дай хлопе на пана. А что горше, Жиуди всегда смишляху новіе дани и вся имѣнія Козацкая не свободна бяху, кромѣ кому жени волной въ дому и то не вове. Аще же когда случится на Козака вина и малая, то таковыми муками ихъ казняху, яко ниже погане таковыхъ смишляху мученій»* (стор. 32). Тут на першому, місці серед експлоататорів пани-ляхи, поміщики, далі йдуть тії жиуди, орандарі їхні, що вигадували нові данини. З'ясувавши автор причини народнього повстання, розказує про те, що стало за привід до його: він оповідає про кривди що їх заподіяв Богданові Хмельницькому Чаплинський, про королівські листи, що хитрощами він видурих у Барабаша, про те, як він утік на Запоріжжя. Далі Граб'янка оповідає про діяльність Богдана Хмельницького від 1648 до 1655 року, цеб-то до самісінької смерті його, отож: про січу біля Жовтих Вод, у Корсуня, у Пилявець, про похід Хмельницького під Збараж, Львів та інші міста, про посольства до Хмельницького, що їх виряджали були Ян Казимір та інші володарі, про збараську й зборівську січі, про посилку мітрополіта на сойм, про посилку козаків до Волощини, про Берестецьку поразку, про Білоцерківські пакти, про січу під Батогом, Жванцем, про підданство Москві, про похід Б. Хмельницького на Польщу 1655 року і про смерть його; вкінці знаходимо характеристику Богдана Хмельницького (її наведено в додатку до нашої розвідки про Граб'яничин літопис).

Як Богдан Хмельницький помер, Граб'яничине оповідання вже не має таких подробиць. Проте, до 1664 року літопис поділяється на окремі оповідання, а з 1664 року ми вже бачимо вкупі з окремими оповіданнями і щорічні літописні звістки. Після окремого оповідання про гетьманування Брюховецького йдуть звістки по роках про інших гетьманів, а далі знов—окреме оповідання про гетьманування Самойловичеве, про гетьманування Гоголеве на Задніпрянщині, про гетьманування Яненкове за Дніпром, про гетьманування Куницького за Дніпром, про гетьманування козака Запорозького за Дніпром, про гетьманування Мазепине, повість про те, звідкіля повстав Палій, про Самусеве гетьманування на Задніпрянщині, тале-ж скрізь з короткими звістками, при тих, чи при інших роках. Тільки з 1698 року звістки стають дуже короткі й так аж до самого 1709 року.

Як ставивсь Граб'янка до історичних діячів України й Росії? Богдана Хмельницького він має за великого народнього, ще й національного героя та пише йому похвальне слово. Опріч цього слова, він, з приводу Богданової перемоги над поляками під Корсунем, де полонено двох польських гетьманів—Потоцького й Калиновського, каже: *«Итакo Козаки, побѣдную пѣснь Богу воспѣша»*, а далі йде такий текст вірші, зложеної на цю Корсунську січу:

«Которіє пришли, Хмелницького аби поймали,
 Лечь сами въ неволю бѣсурманскую епаци.
 Поишли бучно до Криму ридвани,
 Зъ советниками обои Полскіе Гетмани,
 А вози скарбніе Козакомъ остали,
 Абы худобу свою полатали.
 Хотѣли Ляхи зъ Козаковъ славу мати,
 Ажъ Богъ далъ тому, што ся вмѣетъ смиряти;
 Той вознесъ нинѣ смиреннихъ Руснаковъ,
 А гордихъ зъ престола низложи Поляковъ,
 Богатихъ тищихъ отпусти до Криму,
 Хотѣвшихъ Русси наклонить до Риму» (стор. 47-48).

Це не народня, не козацька дума—змістом і своєю книжною мовою вона швидко нагадує віршу, яких багато наведено в Величка. Вона нагадує туку «похвалу вѣршами Хмелницькому отъ народа малороссійскаго», що її подає Граб'янка і що малася бути підписана під гетьмановими портретами:

«Богданъ Хмелницкій се изображенній,
 Воинъ въ Россіи славній, непобѣжденній.
 Черезъ его Украина на ноги повстала,
 Ибо подъ игомъ Лядскимъ мало нескончала».

Є ще одна вірша на Корсунську січу, що її вміщено в одному із списків літопису:

«Зри убо коль есть храбра и непобѣжденна
 Козацка въ войнѣ сила тверда, мужественна,
 Яже всю гордость Полску до конца смирила
 И всю ихъ подъ нози смиренно сломила;
 Егда подъ Корсунемъ сихъ смѣрти предаваху,
 Гетмановъ и войско храбро прогоняху,
 Гдѣ воинство хлопамъ запомнили звати
 И принужденны земли во користь отдати,
 Помножь, Боже, на вѣки Козацкую славу.
 И покори подъ нози враговъ нашихъ главу!
 Да будетъ всегда плодна Козацкая мити,
 И дѣти еи въ силу всегда процѣтати» (стор. XXVIII).

Це знов-таки не народня дума про Богдана Хмельницького; український народ склав чимало дум про Богдана Хмельницького—вони нам добре відомі і в жадному разі не можна ставити поруч них цей недоладній, ніби-народній вірш, що його утворив якийсь бідолашний, недотепний пііта. Для нас він цікавий хіба тільки тим, що виявляє, як ставився до Хмельницького сам Граб'янка, це неначе сторінка з Граб'янчиного літопису, написана віршами. Ставиться він до польських панів-поміщиків і жидів-посесорів вороже, але до короля Володислава досить прихильно; він зве його добрим паном і мудрим королем, бо за нього ляхи мали вольності і достатки, але Бог захтів смирити їхні гордоці через Хмельницького і одняв у них розум, мудрість і силу—розум гетьманів Калиновського і Потоцького, мудрість короля Володислава, що помер, і силу, що на Жовтих Водах і під Корсунем побито¹⁾. Характеризуючи Граб'янка несталість, нестатечність ляхів, каже:

¹⁾ Лѣт. Гр., стор. 57.

«колико ляховъ есть въ полской сторонѣ, толико советовъ; всякъ бо свое слово и советъ више поставити хоцетъ другого, и сами составляютъ совети и писаніемъ утверждають, но всего того отрицаются послѣди». Отож, за таких обставин, і королівська влада, що на неї мав надію Хмельницький, нічого певного для козаків і України зробити не могла. У цьому і був трагізм Речі Посполитої, бо шляхта і короля не слухалася, і поміж собою згоди не мала. До Виговського Граб'янка ставиться неприхильно за його хитрощі, вєсливість і лукавство проти сина його благодійника, Юрєя Хмельницького ¹⁾. З скарбниці-ж самого Богдана Хмельницького він таємно потяг більш як мільйон грошей, забувшись, як добре ставивсь до нього старий Хмельницький, що не тільки визволив його з полону і дав нагороду, а й став йому наче за близького родича. Розділові, присвяченому гетьмануванню Виговського, Граб'янка дає такий заголовок: «Сказаніе о Гетманствѣ Виговского, и о его неправеднихъ на томъ санѣ дѣйствіяхъ». Там він зве його зрадником московського царя. Він описує його лукавства супроти вірного цареві полтавського полковника М. Пушкаря. Гадяцьку умову Виговського з поляками Граб'янка уважає за легкодумний його акт. Як зрадик і розбишак, він забив Пушкаря, сплюндрував і спалив Полтаву, Зінків і чимало інших міст Полтавщини. А коли він звелів читати козакам Гадяцькі пакти, то не здобув собі од них за те жадної хвали, дарма що там були й корисні для козаків установи, ба навіть навпаки — йому закидали, «же православного Монарха Государя Царя отступилъ» ²⁾. Тут Граб'янка, як бачимо, виступає перед нами як прихильник московського царя. До Брюховецького Граб'янка ставився неприхильно, кажучи, що його «усиловне и самовольне Запорожскіи Козаки хотяху Гетманомъ имѣти» ³⁾. Вороже ставиться він і до Васюти, ніженського полковника, а за Сомка каже, що з нього «вождъ есть храбръ и въ дѣлахъ воинскихъ искусенъ» ⁴⁾. Ніженську Чорну Раду Граб'янка описує, приблизно, так само, як і Самовидець, цеб-то вороже супроти Брюховецького, кажучи, що він поклав основу своєму гетьманству душоубством ⁵⁾. Зате Сомка він ідеалізує, характеризує його такими словами: «Сомко бысть воинъ храбрій и смѣлій, уроди, возраста и красоты зѣло дивной, всего же паче Царскому Величеству слуга найвѣрнѣйшій и въ исполненіи воли Его Государской найохотнѣйшій. Обаче и въ таковомъ радѣтельствѣ злѣба преможе, ибо язиковимъ промисломъ и немилостю, якоже више речєся, отъ служки Хмельниченкового, завистливого Бруховецкого, мечемъ въ вію успѣченъ, скончєся. Какѡвъ же мужъ сей красотю и возрастомъ бѣше, отсюду можно есть разумѣти, яко егда Татарину ихъ посѣщи повелѣно, тогда онъ, прочіихъ успѣкнувши, прійде со обнаженнимъ мечемъ и къ Сомковъ, которого увидѣвши, начатъ со удивленіемъ, купно же и жалостію, вопрошати: «и сего ли стѣщи подобаетъ». Егда услыша, яко и ему всячески умрѣти предлежитъ, возгласи: «о несмысленнїи и немилосерднїи глави!

¹⁾ Лѣт. Грѣб. К. 1854, стор. 156. ²⁾ Ibid, стор. 170. ³⁾ Ibid, стор. 175. ⁴⁾ Ibid, стор. 177.

⁵⁾ Ibid, стор. 181.

Сего человека самъ Богъ роди на показаніе свѣту... ви же неразумни— и сего не жалѣете предавати смерти!» Но ни тако что успѣ, ибо Брюховецкій, злобствуя на ихъ по-премногу, конечній извѣтъ даде вѣсѣхъ вишереченнихъ мужей умертвити»¹⁾. Граб'янка дуже шанує, окрім Сомка, ще й паволоцького полковника Поповича, кажучи: «Поистиннѣ аще би сіе два союзніе мужи: Поповичъ, глаголю, и Сомко далье пожили, то могли би старого Хмельницкого дѣлемъ слѣдствовать, понеже всегда мужественно въ обученіяхъ воинскихъ упрядняючися, не единою Ляховъ, Украинского господства желающихъ, Татаровъ же, подъ видомъ братерства въ плѣнъ людѣй влачащихъ, тако поражаю, яко отнюдѣ имъ исправитися не было возможно»²⁾. Тут яскраво виступає перед нами історична Граб'яничина ідеологія: він цінує тих з українських діячів, котрі провадили вперту боротьбу з ляхами і татарами, бо останні тільки вдавали з себе приятелів, а в дійсності грабували й плюндрували Україну, тимчасом Московська держава її захищала і від поляків, і від татар. Але Граб'янка і Мосеву гудить, скоро вона запроваджує у своїй внутрішній політиці щось для України шкідливе. З цього боку цікаво, як дивиться він на те, що на Вкраїні понастановлювано московських воевод. Цьому Граб'янка аж цілісіпкий розділ свого літопису присвячує, під заголовком «*О приходѣ Воеводъ во вѣсѣ города Малороссійскіе*». У розділі цьому він оповідає про те, що воевод цих привіз з собою на Вкраїну сам Брюховецький, бажаючи таким чином догодити Москві. Далі він каже, що на цих воевод цілувальники їхні збирали на торгах і ярмарках мито з козаків і мужиків («*такъ прилѣжно того смотря и истязуя з крипкимъ зѣло утѣсненіемъ, что ни едина копѣйка мимо ихъ руки нѣгде не пройшла*»), причому додає, що наклали данини й на всіх землеробів, зробивши для цього перенес усієї людности. Як висновок з усього, Граб'янка каже: «*Тогожъ году въ есенѣ повстали бунти на насланніе Воеводи, за великіе ихъ здирства и напасти и перепистъ*». Й узагалі Граб'янка не крється, коли Москва що не гаразд учинила, отож, приміром, оповідає про заслання українців до Сибіру—генерписаря при Брюховецькому, коли той був на Москві, стародубського полковника Рославця, сина Самоїловичевого Якова. А втім, треба додати, що всіх цих людей московський уряд позасилав до Сибіру за намовами гетьмановими. Один-однісінький раз Граб'янка зве московську владу «*игомъ Московского Самодержавствія*», або краще сказати, вкладає ці слова до вуст Богданові Хмельницькому в його відповіді ханові (стор. 143). Акад. В. С. Іконников каже, що у Граб'янки ще немає систематичної ворожнечі до Москви. Ми повинні сказати, що у нього взагалі нема ворожнечі до Москви, а він тільки отверто оповідає про те, що визнавав за шкідливе для України. Це, наприклад, треба сказати про ті сторінки його літопису, що в них він оповідає про утиски воевод на Вкраїні (їх я наводжу у додатковій до цього розділу). Розповівши далі про забивство Брюховецького, Граб'янка додає, що це покарав його Бог за безневинну кров Сомкову й пол-

¹⁾ Лѣт. Грѣб. К. 1854, стор. 182. ²⁾ Ibid. стор. 183-184.

ковників значного товариства. Дорошенка Граб'янка зве безбожником за те, що він злигавсь із турками і татарами й передав їм Кам'янець ¹⁾. Гетьманування його,—каже він далі,—тим скінчилося, що Україну було сплюндровано. До Самойловича Граб'янка ставиться прихильно через те, що він вірно служив цареві московському, утихомирив козацьку сваволю і почав повертати до царської служби й задніпрянських севальців. Тут з Граб'янки більший легітиміст що-до Росії, ніж з Самовидця. Про Мазепу Граб'янка каже, що дітей Самойловичевих Мазепа згубив своїм *«злочитрымъ дѣйствомъ»*. Про Палія Граб'янка подає окреме оповідання, де виявляє до нього не абияку прихильність—він жив на Задніпрянщині: *«...акиби Гетманъ, но не былъ Гетманомъ,—токмо Полковникомъ паче всѣхъ Полковниковъ первѣйшій и въ бранехъ мужественнѣйшій»* ²⁾. Про Мазепу наприкінці літопису коротко сказано: *«Мазепа змѣнивъ»* ³⁾.

Що-до значіння Граб'янчиного літопису, то редактор видання Самчевський про нього писав так: «Граб'янчин літопис, що оце видається, менш докладний як літопис Величчин, і докладніший за літопис Самовидців, він одночасний їм обом і може займати між ними середину й правити за додаток до них обох що-до доби Богдана Хмельницького. Окрім того, оповідаючи згідно з іншими літописами про загальний хід подій, він одрізняється від них не тільки багатьма цікавими подробицями, що тільки йому властиві, але подає й такі відомості, що їх нема ані в Самовидця, ані в Величка. Ці відомості почасти увійшли до складу деяких пізніших літописів, почасти досі зовсім були невідомі». До перших належать наприклад: лист Богдана Хмельницького до короля Володислава IV од 2-го липня 1648 року, лист Богдана до царя Олексія Мих. 1654 р. та інші. До останніх—супліка 1632 року од народу українського до Речі Посполитої про утиски, оповідання про зустріч Хмельницького з польським королем, розмова Богдана Хмельницького з кримським ханом року 1655, реєстр козаків по полках, що його надіслав був Богдан Хмельницький цареві Олексієві Михайловичеві року 1650. Особливо цінна, каже Самчевський, тая частина Граб'янчиного літопису, котра захоплює 1649, 1650 і 1651 роки, бо оповідання про ці роки загублено у Величчиному літопису. Граб'янка тут може замінити Величка, бо вони користувалися мабуть чи не з однакових джерел, і тут Граб'янчине оповідання має більше подробиць, ніж які інші літописи. Особливо цінні оповідання про січі Плявецьку, Збараську і Зборівську. Від часів гетьманування Брюховецького аж до кінця XVII ст. Граб'янчин літопис аж надто на Самовидців літопис скидається, але, каже Самчевський, важко вирішити, чи Граб'янка користувався із літопису Самовидцевого, чи навпаки. М. О. Максимович про залежність Граб'янчиного літопису од Самовидцевого значно виразніш каже: «немає сумніву, що Самовидців літопис був за одне з джерел для Граб'янки, що його літопис про останні роки XVII ст. з нього перейнято, у нього запозичено». Треба, одначе, додати, що в цю добу Граб'янчин літопис взагалі коротший від Самовидцевого. Але у нього трапляються часом такі

¹⁾ Лѣт. Граб., К. 1854, стор. 190-191, 206. ²⁾ Ibid. стор. 241. ³⁾ Ibid, стор. 257.

звістки, яких нема у Самовидця, а є й такі роки, за які події описано навіть докладніш, ніж у Самовидця, наприклад 1672, 1674 та інші.

З Граб'янчиного літопису користувались автор «Історії Русовъ» (про третю війну Хмельницького, про Жванецьку перемогу, затвердження Зборівських умов) і Рігельман, особливо цей другий. Але докладніш про це ми скажемо, оповідаючи про «Історію Русовъ» і Рігельмана.

Які погляди на Граб'янчин літопис висловлювано в нашій історичній літературі? Про нього писав вже року 1855 рецензент Ж. М. Н. Пр.¹⁾ Невідомий автор рецензії (А. П.) висловлює тут такі погляди на літопис Граб'янчин. Він не визнає цього пам'ятника за літопис, а вважає його за історичний твір. «Малоросійська історія, — каже він, — не має літописів у тому розумінні, як має їх історія російська, адже-ж тоді випадало-б назвати літописами і Історію Русовъ, і Рігельмана, ба навіть Бантиш-Каменського і Маркевича. Але все-ж-таки і з Граб'янки не аби-яке для історії України джерело». Автор помиляється, коли не визнає Граб'янчину працю за літописа, отже, тоді-б і «Повѣсть временныхъ лѣтъ» годилося-б назвати історією, а не літописом. Інша річ—це питання про джерела: ними справді користувавсь Граб'янка, узявши їх за основу для деяких розділів свого твору. Літопис Граб'янчин рецензент поділяє на 3 частині: в першій він подає огляд подій до доби Богдана Хмельницького, в другій—основній—оповідає про добу Б. Хмельницького—це і є власне тема його літопису, бо третя частина—події після смерті Хмельницького—коротенька й побіжна. Цей літопис можна поставити поруч тільки Величка і Самовидця, а що-до пізніших творів, то вони користувалися з цих трьох літописів, як з своїх джерел. Граб'янка заповнює прогалину Величчину що-до подій з 1649 до 1652 рр. і оповідає про них далеко ширше, ніж Самовидець, який подає про них надто вже коротенькі відомості. В Граб'янчиному літопису є такі дані, яких бракує в Величка та Самовидця: листи Б. Хмельницького до Володислава IV (1648 р.), лист Казимира до хана і ханова відповідь, привилей Казимира, що затверджує Зборівську угоду; лист Б. Хмельницького до царя Олексія від 17 лютого 1654 р., реєстр козацького війська, що його надіслано було до царя Олексія Мих., та сила інших. Що-до літературного характеру Граб'янчиного літопису, то він, як і Величчин, одрізняється од літопису Самовидця тим, що з нього в більшій мірі історія авіж літопис. Вплив сучасної авторові освіти одбивається й на мові Граб'янчиній, у якій чимало церковно-слов'янських форм і висловів. Він править за видатне джерело для історії України. Що-до джерел, то Граб'янка, як і Величко, користувався «діяріушем», як гадає рецензент, того-ж-таки Самійла Зорки, що й Величко. І гіпотеза ця цілком можлива, дарма що немає чим її довести, адже-ж сам діяріуш, як відомо, до наших часів не доховавсь, і його годилося-б реставрувати за тими уривками, якими скористувався Величко. Та виділити їх у Величка річ теж неможлива.

¹⁾ Ж. М. Н. Пр. 1855, ч. LXXXIX, стор. 21-26.

М. О. Максимович присвятив був Граб'янчиному літописові з приводу його видання Київською Тимчасовою Комісією критичну розвідку ¹⁾. Головну й найкращу частину літопису,—каже М. О. Максимович,—являє записана в ньому доба Богдана Хмельницького, бо вона доповнює Величчин літопис з 1648 по 1652 р. М. О. Максимович визнає дві редакції Граб'янчиного літопису: одна з них первісна, що її видала Київська Комісія, друга—повторна, де церковно-слов'янську мову доповнено російською і де немає віршів—її надрукував Туманський в його «Россійськомъ Магази́нѣ». Далі він ставить питання, чи не була з рукописного Граб'янчиного літопису, з якого користувався був Костомаров, третя редакція ²⁾ цього літопису. На думку М. О. Максимовича, початок Граб'янчиного літопису був за джерело для початку Самовидцевого, але ми вже знаємо, що тут Максимович помиляється, бо його взято не з Граб'янки. М. О. Максимович зве Граб'янчин літопис пам'ятником XVII в., а на Самовидців і Величчин літопис каже, що вони не одночасні з ним. Та всі ці три літописи справді одночасні і всі належать до XVIII ст. М. Максимович спиняється над деякими дрібними помилками редактора Самчевського в його покажчикові і робить великий критичний екскурс про список полків 1650 року у Граб'янчиному літопису; тут він виявляє, що Самчевський помиливсь був у підрахунку, а також, що сам Граб'янка часом плутається в іменнях полковників. Виявляє М. О. Максимович помилки в Граб'янчиному літопису і взагалі: отож, приміром, про Подобайла, що його вбили або втопили р. 1649,—каже він,—хіба тільки лихі язиви, бо справді його було забито тільки року 1654. У другій своїй розвідці — «Письма о Богданѣ Хмельницкомъ» ³⁾ — М. О. Максимович присвячує скількись заміток і Граб'янчиному літописові. Він, наприклад, критично розбирає його звістку про будування Кодацької фортеці, кажучи, що це перероблено з Коховського. Та тимчасом, як Коховський казав був про участь Богданову в двох повстаннях—Тараса й Острияниці, Граб'янка вже вкладає в уста Конєцпольському фразу, начеб-то він брав участь в усіх козацьких повстаннях. Він виправляє Граб'янчину помилку про Цепорський полон Хмельницького, про полоніння Б. Хмельницького і двох синів Кантемирових року 1629 (стор. 33), тимчасом як у дійсності це зробив був Хмельницький ⁴⁾, про кн. К. К. Острозького, що за нього, а не за його батька К. І. Острозького згадує Граб'янка, про повстання Трясилове (1650, а не 1628-й).

Про Граб'янчин літопис Г. Ф. Карпов висловив такі думки ⁵⁾. Головний зміст цього літопису торкається доби Богдана Хмельницького; автор уклоняється перед Б. Хмельницьким, побожно шанує його пам'ять і ставить

¹⁾ Собр. соч. I, стор. 217-230. ²⁾ Ibidem, стор. 395-474. ³⁾ Ibid, стор. 434. ⁴⁾ Ibid, стор. 459-462.

⁵⁾ Він висловлюється про нього і в «Критическомъ обзорѣ источниковъ до исторіи Малороссіи относящихся». М. 1870 і в іст.-крит. розвідці «Начало исторической дѣятельности Богдана Хмельницкаго» М. 1873.

за свою мету прославити проводиря *«презльної брани»*, оповісти відомі йому перекази про свого лицаря-героя. Оповідючи він про все зовсім не вороже ставиться до Великоросії. Викладає він своє оповідання риторичною мовою. Фактичних, але ненавмисних помилок у нього сила. Всіх бояр, що мали зносини з Богданом Хмельницьким, він зве боярином Вас. Вас. Бутурліним; самого Хмельницького оточують у нього *«генерали и полковники»*. Оскільки можна покладатися на тії звістки, що подає Граб'янка, й оскільки вони від Самовидцевих певніші? Тут треба на увагу взяти, що в Самовидця це первісні звістки, а в Граб'янки вже пізніші, бо він писав про них через кількадесят років і мусів покладатися на перекази сторожилів, які де про що забулись; автор, як і Величко, дає не просте, а прикрашене, літературно оброблене оповідання; але навмисного перейнакшування в нього немає; це не літопис, а літературно оброблена історія; на свої джерела Граб'янка ніколи не покликається ¹⁾. Карпов наводить тії звістки з Граб'янки, що їх він за правдиві вважає ²⁾. Той діяріш, в таборі писаний, що на нього посилається Граб'янка, на думку Карпова, є Самовидців літопис, хоч у нього самого виникли були проти цієї думки сумніви, а на довід своєї вигадки він не наводить нічого. Дещо бере,—каже Карпов,—Граб'янка і з Самовидця; про це раніше казав був і Максимович. Граб'янка зшиває звістки з своїх джерел, і тільки викладає їх своєю мовою. Але що-до літопису гетьманів до Хмельницького, то з нього він випишує достотно, хоч часом додає й од себе нові звістки, а часом і перекручує запозичені, часом проминає дещо. Карпов погоджується з М. І. Костомаровим, що Граб'янчин літопис має другорядне значіння. Але Граб'янка не псував тих джерел, з яких користувався, він тільки зводить їх до купи, зшиває і вибирає, коли вони протилежні, те, що йому за певне здається, не покладаючися навіть тут на свій суб'єктивний смак. Він остільки об'єктивний, остільки бажає історичної правди, що виявляє тут навіть критичні змагання. У власних його поясненнях до фактів важко помітити нахил перевернути, перейнакшити їх або дати їм якийсь тенденційний відтінок. Окрім того, здебільша він одділяє пояснення од самого оповідання про факти. Далі Карпов підкреслює певність листа Богдана Хмельницького—*«супліку правди української»* 1648 р. Що-до тексту Граб'янчиного літопису, якого видав Туманський, то Карпов не вважає його за особливу редакцію, а пояснює його великоросіянізми тим, що переписувач рукопису був великоросіянин. Така гадка справді можлива ³⁾. Взагалі, як ми бачимо, Карпов Граб'янчин літопис за досить певне джерело вважає, особливо супроти Величиного літопису.

Проф. В. Б. Антонович у своєму курсі про джерела для історії України за Граб'янчин літопис каже небагато. Як він гадає, це не щорічний запис подій, а спроба прагматично їх викласти; ці події з'єднуються своїм

¹⁾ Критическ. обзор., стор. 55-57.

²⁾ Іб., 77, 78, 108, 118.

³⁾ «Начало исторической дѣятельности Богдана Хмельницкаго». М. 1873. Замітки Карпова про Граб'янчин літопис розказано на стор. 216-240.

змістом і викладаються не по роках, а по розділах. За джерело для автора були короткі літописи, замітки інших письменників і перекази. Замітки коротенькі, отож і весь літопис сухий, немов діловий, але взагалі докладний. Часом автор наводить найцікавіші акти, про інші-ж тільки згадує. У нього уміщено деякі епізоди, що за них немає звісток по інших літописах.

Акад. В. С. Іконніков присвятив Граб'ячиному літописові дев'ять сторінок ¹⁾ у своїй історіографії і дає повний нарис усіх питань, що торкалися цього пам'ятника в сучасній літературі, причому подає силу бібліографічних указівок; з них і я скористувався був для свого нарису. Він визнає Граб'янку за автора, що добре знався на місцевих літописах і чужоземних творах, отож цілком здатний був виконати взяту на себе працю. Граб'янка не дозволяє собі ухилитися значно од своїх джерел. А коли вони суперечили одне одному, зводив їх до купи або вибирав котресь одне. Інколи бачимо в нього й критичне почуття. Пояснюючи Граб'янка джерела, ніколи навмисне не перекручує, не нівечить їх. Окрім того, нерідко у нього джерела виділяються із звісток його або підтримують їх.

Граб'ячин літопис написано тодішньою літературною слов'яно-руською мовою з дуже яскраво виявленим українізмом. Він так слов'янські вислови полюбляє, що навіть звичайнісіньким побутовим словам надає слов'янської форми і голоса, бо вони відповідали його високому настроєві і серйозному поглядові на історичних діячів і події. Так, наприклад, він пише *осень* замість *осень*, *нань* замість *на него*; замість українських злучників бере давньослов'янські: *абіе*, *аки*, *аще*, *обаче*, *убо*; вживає причасників, навіть коротких, самостійного третього відмінку. Але проте він уживає й народньої української мови, як у голосі, також і в формах, бачимо ми в нього *и* замість *о*: *пид горою*, *одійти*; *и* замість *ъ*: *висикли*, *плиншиа*, *за крипкимъ*, *укрипился*; ще частіше вживає він українське *ъ* як *і*: *собърати*, *тогдъ*, *Сомковъ*, *запорожцъ*, *земль*, *мельницъ*; українське *у* замість *ы*: *добувати*, *добувши*, *забувши*, *здобувшиися*; трапляються нерідко подвійні приголосні: *Запорожжа*, *сповѣданне*, м'які свистящі: *столицъ*, *танцями*; зустрічаємо українські дієслівні форми: *запобѣгти*, *вымогти*, *плисти*, *предлежати.метъ*, *змънивъ*, *памятаючи*, *хотячи* і т. п. ²⁾

¹⁾ Опытъ рус. истор., томъ второй, книга вторая, стр. 1572-1582.

²⁾ П. Житецкій. Энеида Котляревскаго въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в. и древнѣйшія списокъ ея. К. 1900, стор. 11-12.

Уривки з літопису Г. Граб'янки.

№ 1. Сказаніє о различныхъ бранехъ и оружїи козацкомъ и о пици ихъ ¹⁾).

Воспрїявши убо во область свою Поляки Кїевъ и Малороссїйскїя страни, по доволномъ времени усовѣтоваша въ работѣ имѣти живущїя въ нихъ люди; но иже бяху отъ сихъ воинского чина одревле и мечемъ упражняхуся, а не работнимъ игомъ, сіи рабского не навикше ига и дѣла, изволиша самоволно около реки Днѣпра низае пороговъ въ пустихъ мѣстехъ и въ дикихъ поляхъ пребывати, кормлящеся рибними и звѣриними ловли и морскимъ на бѣсурманъ розбоемъ... ..и оттого времени Козаками нарицахуся, аще кто и Полякъ бяше, си есть свободное воинство, яко безъ найму, своею волею на Татарѣ хождаху. И отгуду многократнихъ ради браней велми Козаки въ храбрость и силу возрасташа, гладу же, жаждѣ и зною и всякимъ воздушнимъ нахожденїямъ велми обикли. Пица ихъ бѣ житное тѣсто квашеное, зовомое *саломаша* рѣдко сваренное, и тимъ суть доволни; а когда случится съ рибною, яко Козаки глаголють, *щербобою*, то за найпереднѣйшую трапезу имѣють. Живуть же въ куреняхъ по сто-пятьдесятъ и болѣе, и вси пицу вишереченную имуть едину. Единого же старѣйшого въ куренѣ имѣють, въ воинскихъ дѣлахъ воина искуснѣйшого, и того почитаютъ и повинуются ему, аки найвишому по Кошовомъ Атаманѣ началу; но и старѣйшини ихъ живутъ купно съ опаствомъ, аще бо бы чимъ нѣбудь ихъ оскорбилъ надъ право то абїе бѣднѣ и безчестнѣ предають ихъ смерти. Татба же и блудъ между ими отнюдь не бываетъ, а за одно путо или плѣть вѣшаютъ на древѣ. Одежда въ ихъ бѣ одна или двѣ.

По семъ едва воеваша Турскую и Татарскую землю обогатїшася зѣло и исполнени суть доволствомъ всякого

¹⁾ Лѣтопись Григорїя Граб'янки. Кїїв, 1854, Стор. 18-20.

богатства. Оружіє имуть самопали, шабли, обухи, стрѣли и списи; и до сихъ тако суть искусни, яко и найлучшій Польскій гусаринъ и Нѣмецкій райтаринъ примѣренъ быти имъ, не можетъ. Сколко коннихъ, столко и пѣшихъ, и колико у Малої Россіи людей, толико и Козаковъ; ихъ не требъ нужно собирати, яко по инихъ чужоземскихъ странахъ творять, не требъ найму обѣщевати: рече старѣйшій слово или рейментъ держащій на охотника, и абіе сколко треба воинства, аки трава соберется; и добре реченно Турскому Цару на вопросъ о количости Козацкаго войска: *въ насъ* (рече), Турскій Цару, *що лоза то Козакъ, а где байракъ, то по сто и по двести Козаковъ тамъ*. И всѣ тіи на войнѣ зѣло храбри. Тако бо о нихъ пишется:

Росси богатство веліе мають,

Хитрость и храбрость до войны знаютъ.

О которихъ и Солтанъ Турскій изрекъ: *когда окрестніе панства на мя возстають, я на обидвѣ уши сплю, а о Козакахъ мушу однимъ ухомъ слухати*. Въ мирѣ же жити никогда не хоцуть, но егда въ землѣ ихъ миръ оглашенъ будетъ; то самоволно идуть на помощь инимъ царствамъ, и малія ради користи великую нужду подіймуть, море перепливати держать въ едноревнихъ суднахъ. И сихъ ради славнихъ ихъ военныхъ дѣлъ, не возгнушались имъ быти Гетманами великороднихъ сенаторскихъ домовъ знатніе люди...

№ 2. Характеристика Богдана Хмельницького ¹⁾.

Мужъ поистиннѣ имени гетманского достоинъ, много держовень въ бѣдствія входити, множае совѣтенъ въ самихъ бѣдствіяхъ бѣше, въ немъ же ни тѣло коими либо труди изнуренно, ни благодущество противними навѣтъ побѣжденно быти можаше; мразы и зноя терпѣніе равно, пици и питія не елико непотребное иждивеніе, но елико естеству довлѣяше толико вкушаше; сномъ ни въ ноци, ни во дни побѣждашеся; аще же когда отъ дѣлъ и упражненія воинского времени избываше, тогда мало почиваше, и то не на многоцѣнныхъ одрѣхъ, но на постели яже воинскому мужу приличествуеть; спящи же паки не печашеся, дабы уединенное

¹⁾ Лѣт. Гр. Гряб. Київ, 1854. Стр. 153.

кoмy мѣсто избѣрати, но и между немалимъ воинскимъ кличемъ, ничто же о томъ радящи, зъ тихостію сна приімаше, одѣяніе ничимъ же отъ прочіихъ разнствующее; оружіе точію и кони мало что отъ иннихъ лучшее; мнози многожди его воинскимъ плащемъ покровенна между стражми отъ труда изнемогоша почивающа созерцаху; первій на брань, послѣдній по уставшей брани исхождаше. Сицевія и симъ подобнія въ немъ добродѣтели разсуждающе, что дивно есть внести, яко побѣдителемъ и страшиломъ Ляховъ сотворися, иже сладостемъ мирскимъ, всецѣло себѣ вдавши, воинскихъ дѣлъ и обученій весьма устранишася. Сего ради неточію воинство свое, но аще бы (яко же вишше речеса) Хмелницькій ихъ тайно не пощадѣ, то бы и всю Полщу во вѣки погубили.

№ 3. О приходѣ Воеводъ во всѣ города Малороссійскіе ¹⁾.

Тогожь году Гетманъ Бруховецкій возвратился зъ Москви по Рождествѣ Христовѣ, обдаренъ пребогато, и привезъ зъ собою Воеводъ Великороссійскихъ во вся началнѣйшія гради Украинія (кромѣ давнѣйшихъ: якоже, въ Кіевъ, въ Чернѣговъ, въ Переясловъ, и въ Нѣжинъ, въ тихъ бо градахъ здавна бываху Воеводи), именно же: въ Гадячъ, въ Полтаву, въ Миргородъ, въ Лубнѣ, въ Прилуку, въ Стародубъ, въ Новгородокъ, въ Глуховъ, въ Батуринъ и прочіе; отъ тихъ же Воеводъ послани были въ меншіе гради и въ надлежащіе къ нимъ уѣздніе села прикажчики; такожде постановили цѣловалщиковъ, то есть присяжныхъ зборщиковъ, которіе взимали по торгахъ и ярмаркахъ со всякой проданной и купленной вещи отъ Козака и мужика пошлину,—такъ прилѣжно того смотра и истязуя зъ крипкимъ зѣло утѣсненіемъ, что ни едина копѣйка мимо ихъ руки нѣгде не пройшла. А Воеводи, по всей Украинѣ въ свою область всѣхъ гражданъ и все посполство—людей земледѣлцевъ приѣмши, наложили дань со всякого плуга по осмь осмачокъ жита осипу и по пять золотихъ грошей, а отъ коня полькопи грошей и осмачку жита давати.

¹⁾ Лѣт. Гр. Грѣб. Киѣв, 1854. Стор. 190-191.

Тогожъ году, по веснѣ, присланни бяху зъ Москви во всю Украину спищики, которіе всѣхъ людей по градѣхъ и селахъ — всякого челоуѣка и художника до ничетнѣйшого и кто сколко синовъ имѣеть и кто чимъ промишляеть и куплю дѣеть, какою землею, заводами и угодіями владѣеть, мелницѣ, стави, винницѣ, бровари, солодовнѣ, пасѣки, хуторѣ переписавши, отъ всего того дань давати наложили.

Тогожъ году, въ осенѣ, повстали бунти на насланніе Воеводи, за великіе ихъ здирства и напасти и переписѣ, и въ началѣ Переясловскіе Козаки насланного имѣ отъ Бруховецкого Полковника Дацка, зъ Богущковой слободцѣ на стражи бывшего, убили и подѣ Переясловскій замокъ ноцію были подѣхали...

№ 4. Откуда Палѣй повсталъ — повѣсть ¹⁾.

По примиреніи Короля Полского зъ Россійскими Монархами и по согласію Папѣжа и Цесара, даби всѣмъ Христіянскимъ Монархамъ на Турковъ и Татаръ воевати, — въ тотъ часъ, яко зъ Малороссійскихъ, тако и зъ Запорожскихъ отважныхъ юнаковъ многіе, собравши себѣ охотниковъ Козаковъ и подѣлавшихся ватагами, сѣричь Полковниками, безъ всякого указу, своею охотою, ради защищенія отъ нападенія бесурманского Христіянъ и границъ обороняючи, по дикихъ степахъ на обю страну Днѣпра, кормячися отъ дикихъ звѣрей мясомъ и кріючися, Татарскіе загони, зъ Полцѣ и зъ Россіи зъ людми набранными, въ Кримъ и въ Бѣлоградцину въ неволю проваженними, розбивали, и користей зъ конми и оружіемъ Татарскихъ доставши, употребляли; Христіянъ же мужеска полу и женска, зъ ихъ дѣтми, въ землѣ и отчества свои свободно отпускали и провождали. На которихъ широкихъ и пустихъ степахъ тихъже отъ усердія всему Христіянству безъ найму служащихъ Козаковъ со удивленіемъ надлежитъ ходъ разсуджати; понеже на тихъ дикихъ и широкихъ степахъ не имѣется ни единой стезѣ, ни слѣду, яко на морѣ. Обаче тіе вишеписанніе ватаги, добре знаючи проходи, аки би по широкихъ извѣстнихъ путехъ, зъ великимъ

¹⁾ Лѣт. Гр. Грѣб. Стор. 238-240.

опасеніємъ, даби не были где отъ Татаръ изслѣдованни, не имѣючи себѣ чрезъ нѣсколко мѣсяцей огня, и единожди вт сутки зѣло скудної пищи—толокна и сухарей толченихъ вкушаючи и конямъ рзати (*) не даючи, аки би дикіе звѣри кріючися по тернахъ и комишахъ, и зъ великимъ опасеніємъ, пути своя—разно розъездяся—гублящи,—хождаху; познаваху же на тихъ дикихъ и широкихъ степахъ себѣ путь въ-день по слонцу и кряжахъ високихъ земнихъ и могилахъ, въ ноци же—по звѣздахъ, вѣтрахъ и рѣчкахъ,—и тако Татаръ висмотривши и нечаянно нападши, малимъ людомъ великіе ихъ купи разбиваху, и отпустивши Христіянъ въ ихъ отчество свободно, самихъ Турковъ и Татаръ въ Москву, а иннихъ въ Полщу къ Королю отвозяху. Ихъ же тамо приймовано и довольно обдаривши, при милости Монаршой и при всякой всему Войску Запорожскому свободѣ, въ Малую Россію и на Запорожа отпущано.

Зъ тихъ убо Запорожскихъ ватаговъ или Охотнихъ Полковниковъ називаемій Семень Палѣй, родомъ зъ Борзни, оженившися на Заднѣпру въ Фастовѣ и держачи войско при себѣ Охотное, не токмо не допущалъ Татаромъ Полци и Россіи воевати и опустошати, но ходящи и самъ и посилаючи на Бучаки и въ Вѣлоградщину, села Татарскіе и Очаковъ не единожди разорялъ. Противу емуже где являхуся Татаре, онъ мужественно и щасливе чрезъ нѣсколконадесять лѣтъ ихъ розбивалъ, зъ великою короувъ Полскої и всему Христіянству ползою. Утишивши же Заднѣпра и посаажавши многіе гради людми, осѣлъ былъ, яко Удѣлній Панъ, войска свои Охотніе по Полѣсю, даже до Литовскої границѣ, розстановляючи, десятини зъ пасѣкъ, индукти и всякіе приходи со всего Заднѣпра, даже до Днѣстра и Случи, на себе отбираючи.

(*) Там-же: *рзати*.

Р О З Д І Л VIII.

Літопис Величка.

«Літопись событій въ Юго-западной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ. Составилъ Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска Запорожскаго, 1720». Издана Временною Коммиссією для разбора древнихъ актовъ. *Томъ первый*. К. 1848. VIII+454. Приложенія къ I-му тому 51 стр.+XXX+II. *Томъ второй*. К. 1851, 612+XVII+III. *Томъ третій*. К. 1855. IV+XII+568. *Томъ четвертый*. Приложенія. К. 1864, XI+407. Надрукований за списком Погодіна, що купив його на аукціоні відомого колекціонера Лаптева, автора «Древней русской Дипломатики». В рукопису літописа поділено на три томи. Перший том кінчається роком 1659, цеб-то тим самим роком, що й віршоване оповідання Твардовського «Воуна Домова», що була за основне джерело для 1-го тому. Інші два томи мабуть розбито було на дві частини вже згодом, бо розділи в них мають спільну пагінацію. Перший том літопису, на жаль, має чималенькі лакуни: на початку не стає п'ятьох аркушів. Рукопис починається продовженням щоденника Матвія Титлевського. Бракує також кінця I-ої частини, II, III, IV та V частин (од 1648 аж до 1652 р.). Другий том, що починається від року 1660, доховавсь багато краще, отож у ньому не стає тільки двох аркушів. Третій том доховавсь мало не весь, але без кінця. Здається, що при Величчиному літопису були ще якісь оповідання або матеріяли про давні події до Хмельниччини, бо про них згадується в тексті літопису: оповідаючи літописець про Сагайдачного, додає од себе: «яко прежде написаномъ, року отъ Рождества Господня 1695» і далі, розказуючи про патріарха Теофана, каже, що «оній (яко прежде на листъ... выразилося) первѣ року отъ рождества Господня 1619, бысть въ царствующемъ великомъ градѣ Москвѣ». Здається так само, що закінчився літопис не 1700 роком, як це ми бачимо з його тексту, а пізніше, адже-ж в оглаві не дурно поставлено 1720 рік; далі, у 2-му томі є реєстр подій до 1723 року; у 3-му томі автор згадує про події 1700-1720 років; сам Величко в тексті літопису обіцяється розповісти про тее лихо, що скоїлось із ним року 1708.

Зберігся тільки один список Величиного літопису (Поґодінський). Список оцей, здається, чи не належав самому-ж-таки Величкові, ба навіть був і його власний автограф, хіба-що за винятком декотрих актів і умов, що їх було написано іншою рукою і вставлено до тексту літопису згодом. Писано літописа скорописом початку XVIII ст. Рукопис оздоблено 10 портретами гетьманів—Богдана Хмельницького, Виговського, Юр. Хмельницького, Брюховецького, Тетері, П. Дорошенка, Многогрішного, Ханенка, Самофловича, Мазепи. Ці портрети вставлено до тексту рукопису, тушовано тушшю, але не дуже-то вміло, не по-мистецькому.

Єдину автобіографічну звістку подає про себе сам Величко в своєму літопису (Ш, стор. 90): *«Сего жь 1690 року, на самомъ початку его, между свята Рождества Господня, началъ я, сихъ лѣтописныхъ дѣяній графъ и сказатель (въ килконадцятъ лѣтъ будучи), служити войску Запорожскому, въ поважномъ дому зъ пановъ Малоросійскихъ благородного Его Милости пана Василія Леонтіевича Кочубія, писаря на тотъ часъ войскового енералного, за пререченого гетманства Мазепового; служилемъ же вѣрне и тщаливе, якъ моя мнѣ повелѣвала цнота, не тилко въ домашнихъ пана моего дѣлехъ всякихъ, а найбарзтѣй писарскихъ, але и войсковихъ нужнѣйшихъ и секретнихъ на тотъ часъ, такъ до самго Пресвѣтлѣйшого Монархи Всеросійского Петра Алексѣевича, яко и въ цѣлѣрнихъ въ его жь монаршихъ дѣлехъ, отъ Гетмана тогда бывшихъ до Государовъ Волоского и Мултанского за исправленіемъ пана моего корреспонденціяхъ, которіи канцеляріи войскової не были явними. Послуживши вась въ такихъ премногихъ неусипнихъ трудахъ чрезъ лѣтъ 15, зосталемъ за тую мою службу вправленъ до канцеляріи войскової енералной на початку року 1705, въ которой зъ между худшихъ братіи моеї былемъ не послѣднимъ въ дѣлехъ писарскихъ, сполна чрезъ лѣтъ 4; нимъ за тую мою долговременную и вѣрную службу моя недоля крайнимъ мнѣ на самомъ концу рока 1708 заплатила нещастемъ, которое впрѣдъ въ помененомъ року припомнѣтися можетъ».* Отож, виходить, що Самійло Величко почав свою канцелярську службу у В. Л. Кочубея, генер. військового писаря з року 1690—тоді він був іще молодий, мав щось двадцять років. Службу цю він провадив і у військових справах, дуже поважних і секретних. Служив він там п'ятнадцять років (аж до 1705 р.), а далі геть аж до 1708 р. був за писаря чотири роки. Лиха недоля, що його спітвала року 1708—це, певне, було те, що його усунуто було з посади у звязку з тим, що його патрона, В. Л. Кочубея, смертю покарано; можлива річ і його-самого було притягнуто до слідства. В усякому разі, на превеликий жаль, Величко не описав цікавих подій, що відбувалися за Мазепиних часів після року 1709. Отже, коли про Самовидця можна тільки здогадуватись, що він служив у військовій канцелярії, про Величка це ми знаємо напевне з його-ж-таки власного свідцтва; з нього був писар і не останній поміж інших; він близько стояв до військових і цивільних справ, ба навіть що-найсекретніших, адже була з нього довірена людина у генерального військового писаря Кочубея. Це давало йому спромогу дізнатися про найважливіші справи

не тільки тих часів, коли відбувалася його служба, цеб-то з 1690 року, але й за давніших часів, про які залишилися документи у Генеральній Військовій Канцелярії.

Окрім цієї автобіографічної звістки, Величко залишив у літопису ще й свою цілкову *«передмову до чителника»*, де він пояснює свій літописно-історичний світогляд. Починає він свою передмову з того, яку велику вагу має історія — *«вѣденіе прѣжде бывшихъ дѣяній и поведеній людскихъ»*. Вона, історія отая, дає велику втіху людині, завдовольняючи її дух коли вже завдоволено потреби тіла. Це — найкращі ліки в тузі, у журбі. у скорботах. Дізнавсь про це й я сам, — каже Величко, — коли в своїх скорботах, що мене були спіткали, заходивсь читати книжки й довідався з них про колишні людські нещастя, навчивсь терпляче переносити і власні злигодні й нещастя, згадуючи слова св. письма: *«въ терпѣннїи вашемъ стяжисте душа ваша»*. І читаючи літописи і історію чужоземних народів, бачиву них пояснену й відому для всіх славу тих народів. А власних наших сармато-козацьких предків лицарські й шляхетні учинки залишилися не описані й не пояснені своїми власними літописцями, вони-бо через їхні лінощі зостаються навіки невідомі. А коли навіть хто-небудь з цих давніх слов'яно-козацьких літописців і записав сучасну їм і гідну пам'яті подію, то записував це тільки для себе невеличким реєстриком, дуже коротенько, жадних пояснень не додавши — що саме до цієї події спричинилося, як вона відбувалася й чим закінчилася. А коли часом і можна знайти дещо на похвалу нашим козако-руським предкам зложено, як хто й записав дещо з подвигів їхніх для пам'яті, то це не наші ледачі, а чужоземні — грецькі, латинські, німецькі і польські історіографи (як це видно з опису Хотинської війни). Істориків одих не то перекласти на козацьку мову важко, ба навіть здобути їхні твори в Україні не можна. Як мертвого тіла без особливої благодати божої воскресити не можна, так само без свідочств і описів літописних і працююча людина це все списати не спроможна. Отож і я, не через якісь лінощі, а тому, що бракує козацьких літописів, ідучи за цими ледачими давніми літописцями, котрі залишили неописані славні й великі діла своїх проводирів, що за їхніх часів відбувалися, і собі не насмівсь про них оповідати. І *«проходя тогобочную, иже отъ Корсуна и Бѣлой Церкви Малоросійскую Украину (тут ми наведемо його слова текстуально), потимъ на Волинь, въ Княженіе Руское-жъ до Лвова, Замостя, Бродовъ и дальѣй странствуя, видѣхъ многіе гради и замки безлюдніе и пустіе вали, негдись трудами людскими, аки гори и холми висипаніе, и тилко звѣремъ дивїимъ прибѣжищемъ и водвореніемъ сущїи. Мури вась, яко то въ Чолганскомъ, въ Констаніновѣ, въ Бердичевѣ, въ Збаражѣ, въ Соколю, що тилко на шляху намъ въ походѣ войсковомъ лучилися, видѣхъ едни малолюдніе, другіе весьма пустіе, розваленіе, къ землѣ прилпнувшіе, зплѣсняліе, непотребнимъ биліемъ заросліе, и тилко гнѣздящихся въ себѣ змїевъ и рознихъ гадовъ и червей содержащіе. Поглянувши паки, видѣхъ пространніе тогобочніе Украино-Малоросійскіе поля и розлегліе долини, льси и обширніе*

садове и красніе дубрави, рьки, стави, іезера запусьтіє, мхомъ, тростіємъ и непотребною лядиною заросліє. И не всує Поляки жалютьчи утрати України оная тогочнея, раемъ свята Полского въ своихъ унверсалахъ ея наричашу и провозглашашу; понеже оная, предъ войною Хмельницкого, бысть аки вторая земля обьтованная, медомъ и млекоомъ кипящая. Видѣхъ же къ тому, на рознихъ тамъ мѣстцахъ, много костей человѣческихъ, сухихъ и нагихъ, тилко небо покровъ себѣ и мущихъ, и рекохъ во умѣ—кто суть сія. Тѣхъ всѣхъ, еже рѣхъ, пустихъ и мертвихъ насмотрѣвшись, поболѣхъ сердцемъ и душою, яко красная и всякими благами прежде изобиловавшая земля и отчизна наша Украинь-малоросійская во область пустинь Богомъ оставлена и населници ея, славніе продки наши, безвѣстни явишася. Аще же и вопрошашъ о томъ многихъ людей стариннихъ, почто бысть тако, изъ якихъ причинъ и чрезъ кого опустошися тая земля наша? — то не единогласно отвѣщавашу ми, еденъ тако, а другій инако; и неможно мнѣ было совершенно зъ ихъ не единогласнихъ повѣстей информоватися, о паденіи и запусьтніи оная тогочнея отчизни нашея. Ажъ приникнувши въ лѣтописная писанія Козацкая, доведлемся мало причинъ (якіє напредъ, въ роздѣль второмъ, суть виражени) запусьтнію тоя України: отъ книги зась Самоила Твардовского вършовой, Война Дома:а названной, въ Калѣшу року 1681 печатанной, и отъ книги гисторика Нѣмецкого Самуила Пуфендорфія, въ царствующемъ великомъ градѣ Санктъ-Петербурхѣ, зъ Латинского на Рускій языкъ переведенной и року 1718 випечатанной, и отъ діаріуша Самоила Зорки, секретара Хмельницкого (о которомъ напредъ въ части первой, въ роздѣль девятомъ, ширшей доложилосся), получилиемъ досконалное о томъ запусьтніи. Украинскомъ вѣденіи»... (Том першій, стор. 4-6). Далі Величко каже. А втім, побачивши я незгоду як поміж усних народніх переказів, так само і поміж літописних оповідань, зовсім не знав, хто з літописців отих правду каже, а хто ні. І ось тоді, бажаючи я попрацювати для твоєї користі, цікавий український читачу, вирішив скласти простою козацькою мовою історію про війну Хмельницького з поляками і про спустошення тогочіної України. І тому з книжки Твардовського, віршами складеної, промигнувши палегиріки, що тільки для самих учнів придатні, узяв тільки те, що торкалося справ військових; але віршовий склад Твардовського позмінювавши, я не переинчував одначе військових подій. А коли чого не ставало у Твардовського, те я додавав із Зорки й інших літописців і записок козацьких, а чого не було у Зорки, те доповнював навпаки в Твардовського. Адже Пуфендорф, як історик, що до України не належав, надто вже коротко написав про тую Хмельничину. Твардовський, дарма що описав дванадцятирічну війну домову польську, усе-ж із них описав допіру вісім років війни Хмельницького з поляками, коли приєднавсь Хмельницький до Москви, а інші чотири роки «провлеклися». Тимчасом тоді відбулися такі події, як смерть Хмельницького, гетьманування Виговського, зрада його, Гадяцька умова, недоля сьогочіної України за гетьманів Безпалого і Юрка Хмельницького, воли людність

українська до краю зубожіла була. Отже, коли, ласкавий читачу, щось таке здаватиметься тобі підозріле й неправдиве, то, може, воно й справді так. А ти, коли часом здобудеш кращих козацьких або інших якихось літописців, повинен будеш одкласти лінощі і, вибачивши звичайно мою в цій справі несвідомість, на підставі звісток цих літописців, не нищачи й мою нікчемну працю, — виправити дарованим тобі од Бога розумом. Адже я писав історію цих військових подій аж через сімдесят років після того, як вони відбувалися: важко було тоді довідатися як слід певної правди про тодішнє спустошення Правобічної України і тяжке становище Лівобічної, бракувало-бо козацьких літописів. Огож, коли вони, літописці отії, що в них я брав звістки про ції події, помилялися, то помилявся і я, за писанієм: *всякъ чело-вкъ ложъ*. А ти, ласкавий читачу й аматоре правди, вибач мені за ції помилки. Я-ж бажаю тобі од Бога всіх благ дочасних і вічних. Підпис такий: *«Истинный Малія Росіи синъ, тебѣ же чителнику тоеяжъ отчизни, всѣхъ благъ присно желателствующій братъ и слуга, Самоилъ Василевичъ Величко, бывій иногда въ енеральной войска Гетманской Канцеляріи Канцеляриста войска Запорозского»* (стор. 7).

Ця передмова Величчина до «чителника» надто цікава. Вона пояснює його історично-літописні завдання і його світогляд. З неї ми довідуємось про ті джерела, що на підставі них Величко склав свого літописа, довідуємось і про те, як він до тих джерел ставивсь. З цього боку передмова нагадує трохи «Предисловіє къ исторіи Государства Російскаго». Адже й тут автор починає з того, що розказує, чим історія для кожної людини корисна. Він каже, як згодом казав і Карамзін, що вона, історія тая, розважає в скорботах. Завдання авторові не релігійні, але патріотичні й національні, він стоїть на ґрунті національної самосвідомости українського або, як він каже, козацько-малоросійського народу: він мав душевну потребу дізнатися й описати його героїчні події, щоб нагадати про них своїм сучасникам, щоб вони не залишилися забуті.

Треба так само звернути увагу на те, що Величко хотів дати *правдиву* козацьку історію в своєму літопису, і коли сам помилявся, дак це залежало од помилок його джерел. Він удаєтьс до ласкавого читача, нехай той помилки ці повиправляє. Це нагадує нам автора давнього руського літопису, — той теж звертався із таким проханням до свого читача. Величко, як він сам каже, совісно дошукувався історичної правди у своєму літопису.

У своїй передмові Величко пояснює, що саме спонукало його заходитися писати свого літописа — це була велика руїна, що її зазнала тоді Україна. Йї він бачив на власні очі, проходячи Правобережною Україною. Це найкраща сторінка його літопису, хоча й тут, правду кажучи, ми бачимо риторичні вигуки, що дуже характерні для його викладу. Але разом з тим ми помічаємо ще в більшій мірі правдивий і щирий високий патос, велику скорботу за рідну неньку Україну, яку шарпали і нищили вороги з усіх боків і яка обернулася з землі обітованої в якусь мертву, безлюдну пустиню. Це було правдиве вражіння патріота українця од того, що він сам бачив. Він навіть перелічує усі ті місцевості, якими він

проходив і де бачив велику руїну. Отже, тут не сама лірика, але це є справжня картина, що її намалював автор-самовидець. І коли ця руїна, що він бачив на Україні, так глибоко запала йому в душу, не дивно, що в нього з'явилася потреба й самому довідатися, описати й передати потім сучасникам і нащадкам про те, що утворило цю руїну, хто був винний у цьому і як дійшла Україна до такого сумного становища. І ось у передмові до другого тому свого літопису Величко знову вертається до цього пекучого питання. Цей том починається 1660 роком, роком, коли почалася й руїна. І ось Величко знову вдається до свого читача й каже: «...умножишася тогда абіе въ Украинѣ, а найпервѣй въ значнихъ, потомъ и въ посполитихъ Козакахъ гнѣвы, несогласія, властолюбія, раздвоенія, измѣненія, рвенія, зависти, вражди, междоусобія съ кровопролитіємъ, и иная тимъ подобная злочюченія и непотребства; между же тѣмъ, на крайнюю тягжѣ Малія Росіи руину, обезсиленіе и истоцаніе, многія во всѣхъ сторонѣ нашествія непріятельская. Начинающу же ми теперь о томъ писати зъ краткихъ Козацкихъ лѣтописныхъ записокъ (елико возмогахъ ихъ достати), воспоминахъ, яко по успокоеннихъ онихъ заверухахъ Полскихъ, издача бысть языкомъ Полскимъ, художествомъ-же печатнимъ невеликая книжица, сіе названіе имущая—*Nędza z biadą z Polski uda; a kуди идуть, невиразилъ того имено авторъ той книжици*». Далі він каже, що одії дві сестрі «*Нендза и Бѣда, присовокупивши себѣ подобнихъ свойственницѣ, привендровали и загостили*» на Україну з Польщі. Наслідки з того для України надто прикрі були. Вони-бо... «*губителними лѣкворами своими напоили народъ нашъ Козако-Рускій..., мало що о прошлихъ, настоящихъ и пришлихъ рѣчахъ и поведеніяхъ разсуждати хотящій: только до внутренней между собою незгоди, а наипаче за древніи волности свои, завше... до брани и кровопролитія склонній. Отъ которого напоенія, паче-же отъ умножившагося въ немъ Богопрогнѣвателного беззаконія, изсякла въ немъ (по глаголу Господню) любви многихъ, и отъ той прозябоша и умножишася въ немъ вся вишпосмненная губительная дѣйства, раздвоенія, несогласія и инная злочюченія и непотребства*»... В цьому Величко найбільш проводить народніх обвинувачув, що «*...рѣчъ посполитую Украинно-Малоросійскую въ крайнюю привели гибель и разореніе*». Особливо сумує він, згадуючи про тяжке становище Церкви. Він навіть у риторичному стилі порівнює Правобережну Україну з гріховним Вавилоном. Тут як-найбільше виявилася релігійна ідеологія Величчина. Та взагалі вона для нього не домінантна, бо переважають у нього мотиви політично-національні і моральні. Та й тут, як ми бачимо, оповідання про руїну Правобережної України — ось осередок, ба навіть мета усієї Величчиної праці. Він хотів був дізнатися, що саме спричинилося до занепаду Правобережної України, що він сам бачив наприкінці Руїни, як її наслідок. Це й примусило його скласти свого літописа. Руїні присвячено усенький 2-й і 3-й томи його літопису.

Оскільки Величко був підготований до своєї праці? Про це він сам оповідає в уривку з своєї автобіографії, що його ми вже були навели

раніше. Оповідає він про це й у своїй передмові. Виявляється, що його службова посада—не останнього канцеляриста Військової Канцелярії—давала йому цілковиту спроможність скласти його літописа. А втім, літописа його в цьому відношенні на дві частини поділити випадає: першу частину до р. 1690 він повинен був скласти на підставі джерел, хіба тільки дещо міг додати з своїх дитячих споминів за кінець 70 і 80 рр. XVII ст. Другу частину—з 1690 й до 1700 року, а випадково і далі геть аж до 1720 року він складав уже, як сучасник, ба навіть самовидець деяких подій. У великій пригоді стали для нього також документи, що переховувались у Генеральній Військовій Канцелярії та в інших установах, ще й у приватних осіб, котрі ними дуже цікавилися. Про це він сам не каже, але це ясно видно з його літопису, що в ньому документів таких сила-силенна. Про свою-ж посаду у Військовій Канцелярії він говорить сам, підписавшись наприкінці передмови «до чителника» «канцеляристою» цієї канцелярії. У канцелярії цій він мав височеньке супроти інших писарів становище, що в їхніх руках було всеняке діловодство канцелярії. А в руках Величчини була навіть найголовніша частина цього діловодства—секретне листування. Далі, і з передмови, і з тексту самого літопису ми бачимо, що з Величка була дуже освічена людина. Цим він був багато вищий од Самовидця. З передмови ми бачимо, що він скористувався для першого тому свого літопису з історичного віршованого оповідання Твардовського «Воупа Домова», переклавши його на ту русько-українську мову, якою написано його літописа. За друге джерело для першого тому його літопису, що його він мусів писати тільки на підставі джерел, був Самійло Пуфендорф—в його російському перекладі. Далі він вніс до першого тому свого літопису переклад Континуації польського Діаріуша Окольського, надрукованого в Кракові року 1639. В діаріуші цім описано повстання Остриці і війну його з татарами. Усе це, окрім Діаріуша Окольського, якого зовсім не видано, надруковано в 4-му томі видання Величиного літопису.

Питання про джерела для Величиного літопису це головне питання що-до цього літопису. Отож, коли хтось напише (а це дуже бажано і це чергова тема нашої історіографії) спеціальну розвідку про цей літопис, він повинен буде звернути особливу увагу на це питання. Що-до першого тому літопису,—його Величко писав виключно тільки на підставі джерел, дак там за головне джерело, як про це оповідає й сам Величко, були Твардовський і Самійло Зорка. Величко навіть каже: «...чого в Твардовскомъ не ставало, тоє зъ Зорки... доложилемъ, а чого в Зорки не обрѣлося, тоє зъ Твардовского дополнилемъ». Отже, Діаріуш Зорчин був йому за головне джерело. Удавався він і до інших козацьких літописів, що їхніх іменнів не називає, мабуть самі коротенькі і сухі реєстрики вони понаписували. Про Зорку-ж Величко говорить, опріч передмови, ще й у тексті літопису. Оповідаючи він про Богдана Хмельницького, як той прибув до Запорозької Січі, подає таку-о звістку: «Въ тоє время гдѣ прибылъ Хмельницкій зъ Чигрина до Сѣчи, было на Кошу два писарѣ барзо добрихъ, и въ рѣчахъ писарскихъ языкомъ Славенскимъ и Полскимъ добре цвѣчонихъ: еденъ ста-

рђйший Степанъ Брацлавскій, а другій молодший Самонъ Зорка зъ Во-
лыня; зъ тихъ убо старђйший на Кошу zostавленъ, а молодший зъ
Хмельницкимъ зъ Свчи отпуценъ, занеже онъ и въ Криму былъ зъ нимъ
Хмельницкимъ; тотъ убо Зорка, чрезъ увесь часъ войны Козацкой зъ По-
ляками бывшой, zostаючи писаремъ и секретаромъ при Хмельницкомъ,
о всьхъ рђчахъ и поведеніяхъ совершенно вђдалъ, а досконале и про-
странно въ дїярїушъ своемъ онїе описалъ, которій дїярїушъ былъ въ това-
риша моего Силъвестра Биховца, канцеляристи войскового. Его-же отецъ,
Іоанъ Биховець, при того бочникъ Чигринскихъ Гетманахъ бѣ канцеля-
ристомъ, и тамо тотъ Хмельницкого дђянїї дїярїушъ переписалъ былъ
себѣ; изъ него-же азъ (взявши зъ сина его помененного, товариша же
моего) звлю сокращеннѣ потребнѣйшіе и нужнѣйшіе Хмельницкого воен-
нихъ сукцессовъ вичерпнувши и поготовавши рђчи, потрудихся въ сей
моей книзѣ онїе положити и виразити. Аще-же въ томъ пререченого
Самона Зорки дїярїушъ были ретелне положени листовнїи Хмельниц-
кого о тогданинихъ дђлехъ и поведеніяхъ, до постороннихъ Монарховъ и
владѣтелей корреспонденціи, но я ихъ (аще и велце были потребни)
бѣзъ переписанїя оставилемъ, едно краткости послѣдствїа, другое и часу
повольного на тое неимѣя, всегдашними и непрестанными въ канцелярїи
войскової писарскими будучи обовязанъ и отягоценъ дђлами» (Том I,
стор. 54).

Це свідощтво Величчине не абн-яку вагу має, щоб розвязати питагня
про правдивість усього його літопису. Коли ми були-б визнали це свідощтво
за непевне, ми мусїли-б визнати, що й з самого Величка дурисвіт. Але хїба-ж
можна це на нього подумати, коли він сам повинивсь, що хтїв тїльки од-
ного — дошукатися правди у своїх джерелах. І чи-ж має в собі якусь непев-
ність цеє Величчине оповїдагня? Немає в ньому нічого неймовїрного. За-
порозький Кїш, що мав повсякчасні політичні зносини з своїми сусїдами—
Московською Державою, Польщею, ба навіть з Австрїйською Імперїєю,
Дніпровськими козаками, повинен був мати і своїх писарїв-канцеляристїв.
Вони-бо, писарї отїї, читали листи до Запорїжжя надїсланї й писали одповїдї
запорозцїв. Величко подає ймення тих двох писарїв, що були на Запорїжжі,
коли туди приїхав Хмельницький. Запорозці вирїшили усяково підтримати
Хмельницького, тож не дивниця, що вони вїдали йому й одного з цих пи-
сарїв — молодшого — Сам. Зорку, а старшого — Ст. Брацлавського залишили
собї. Адже й Хмельницькому, що розпочинав повстання й мусїв зав'язати
зносини і з Кримом, і з Москвою, і з Польщею, треба було мати путящого,
досвїдченого писаря, знов і Запорїжжю залишитися без досвїдченого канце-
ляриста не випадало. Величко навіть додає, що С. Зорка був родом із Во-
лини. Хїба-ж-таки це все можна було вигадати? Та й нащо це було-б ро-
бити? І яка велика одповїдальність і зневага лягли-б на Величка тодї,
коли були-б дїзналися, як він ошукав свого «ласкавого чителника». Не за-
будьмо, що Величко христїянству й моралї не абн-яку вагу надавав. Не
можна одкинути й ту його звїстку, що він мусїв був скоротити для себе Зор-
чин Дїярїуш. Адже-ж не мав він спромоги й часу переписати його цїлком,

дарма що гаразд розумів усеньку вагу того діярішу, особливо що-до документів, яких він і зовсім не переписував. Тут можна висловити таку думку. Величко, як це звичайно робили мало не всі тогочасні літописці-письменники, можлива річ, навмисне не визначив, що саме запозичив у Зорки, бо він будь-що-будь мав себе самого за літописця, але не історика. До того й історики тодішні не мали звичая докладно свої джерела визначати. Через те й Величко зовсім не подає іменнів інших козацьких літописців, що з реєстрів їхніх він брав різні звістки. Інша річ, указівки літературні, і Величко їх робить, бо це повинно було викликати ще більшу пошану до його поважної праці. З Величка був літописець учений. Цим він незмірно вищій од Самовидця. На ньому, на його науці відбилася, з одного боку, тодішня школа, а з другого — тогочасне польське письменство й освіта. Величко вчивсь у Київській Духовній Академії, а там за цих часів панували схоластика й красномовство, як це видно з розвідок про Академію акад. М. І. Пегрова (за другу половину XVII ст.) і В. Сребренікова (з половини XVIII ст.). Красномовство — це головна риса Величчиного літопису, його стилю, його викладання, його мови. У Величка красномовства й риторики безмірно більше, ніж в інших українських літописців. Це характерно, бо з нього, як ми знаємо, не була духовна особа. Величчин літопис — це значною мірою історична праця, на підставі джерел написана. Ми вже були наводили його вказівки на деякі з його джерел — Твардовського, С. Зорку та інших. Опріч цих джерел, він ще користувався з козацьких кронічок (I, 24). Але найбільш Величко посилається на Пуфендорфа (за обрахунком акад. В. С. Іконікова 13 разів в 1-му, 2-му і 3-му томі, на Твардовського більш, як 10 разів). Посилається він і на польські хроніки — Кромера, Гваньїні. Він користується з творів відомих українських письменників XVII-XVIII вв. — Лазаря Барановича, Інокентія Гізеля (Синопис), Іоанікія Галятівського, Дмитра Ростовського, Симеона Полоцького. У другому томі його літопису ми бачимо довжелезний витяг з Скарбниці Іоанікія Галятівського про суперечку його за церковні єрархії з єзуїтом Пекарським. З Скарбниці Галятівського Величко бере звістку про чудо в Єлецькому монастирі, коли то чилася війна — українці билися з турками, що здобували тоді Львів, Броди, як про це, каже Величко, свідчить Галятівський у Скарбниці своїй, в чуді 26, на 26 аркуші: *«А же написалемъ Львовъ, Дубно, Броди и иннія гради тамошнія Росією Малою, додає Величко — учинилемъ не зъ моего мнѣнія, але зъ Скарбниці премудрого мужа отца Галятівскаго, которій въ той своей Скарбниці, въ чудѣ 26 вишположенномъ, ясно гради преречоніе Малою нарицаетъ Россією»* (II том, стор. 372). Тут цікаво те, що Величко не тільки подає запозичену в Галятівського звістку, але до цієї звістки додає й свою думку, що Галичину й Волинь Малою Росією називати випадає. Величко зазначає, що книжечку цю друквано в Новгородсіверській друкарні (II, стор. 410). З передмови до книжечки Галятівського *«Старій Костель заходній»* Величко взяв життєписа й реєстр літературних творів архієпископа Лазаря Барановича (*Мечь, Труби, Лютня, Мтра, Животи Святихъ, Книга Розаю, Книга смерти*) (III, стор. 178).

Широченько користується Величко і з пам'яток красного письменства — римованої поеми Твардовського (нам відомого), поеми Бучинського про боротьбу з турками за Чигирин, з памфлетів, сагир і панегіриків. Сам Величко пише, що він не мав інших джерел про Чигирипську війну й тому мусів користуватися тільки з поеми Бучинського. «Я, каже він, *сіе дѣяніе описуючій, не могуци совершенной имѣти вѣдомосты зъ записокъ реестровнихъ Козацкихъ о той первой войнѣ Чигринской, мусѣлемъ оную вичерпати в рифмомъ панигиричнихъ преречоного Александра Бучинского, которій такъ пишетъ*... (далі йде оповідання Бучинського, перероблене з віршів на прозу) (II, стор. 428). Цей панегірик Бучинський присвятив був гетьманові Самоїловичеві (II, стор. 409). З нього Величко наводить відповідь Хмельниченка турецькому султанові про похід на Україну (II, стор. 409-410). Цей панегірик було надруковано у Новгородсіверському року 1678 (Літ. Сам. передм., стор. 2). Окрім цього панегірика, Величко про першу Чигиринську війну наводить уривки ще й з іншого панегірика, теж написаного мовою польською: «*О той-же первой войнѣ щасливой Чигринской Козакоруской зъ Турками, и иного нѣякогого Автора досталамися тетрадка, рифмами Полскимъ написанная, яка хочай мнѣй потребна до рѣчей моихъ лѣтописнихъ, еднакъ для забави охочому чителниковъ полагаю ея zde отъ слова до слова*» (II, стор. 444-449). Оповідючи Величко про Чигирин, наводить панегірик хазарського панегіриста Олександра Бучинського Яскольда на 4^{1/2} сторінках свого літопису (II, стор. 414-418, III, стор. 434-438, 438-444). Подає він (по-польськи і по-російськи) і «*Слово на погребеніе Богдана Хмельницкаго, Гетмана войскъ Запорожскихъ, сказанное бывшимъ секретаремъ его Самойломъ Зоркою, въ Субботовъ, Августа 1657 года*» (I, стор. 289-294). Підчас тієї-ж-таки Чигиринської війни цар Федір Олексієвич надіслав до українського війська панегірика, що його склав був Симеон Полоцький. Згодом панегірика цього було надруковано в його книжці «Вечера Духовная», звідкіля й переніс його до свого літопису Величко — «*хочай й надъ потребу, обаче ку удовольствованію чителничому*», додає від себе Величко (II, стор. 419-426). В розпорядженні Величка були ще й інші вірші, отож, приміром, вірша на смерть наказного гетьмана Іскри, що загинув у січі з татарами року 1659. Воиа починається так (I, стор. 363-364):

«Згаснулъ тамъ Искра имѣвшій свѣтити,
 А нехотѣвшій будущихъ смотрѣти;
 Збытнѣя отвага зашкодило зъло;
 Врагу наступилу на него всецѣло»...

Величко наводить епітафію, зложену над могилою замордованого гетьмана Брюховецького в Гадячі, у церкві Соборній Богоявленській, де було його поховано (II, стор. 164-165). В епітафії цій між іншим було сказано:

«Вѣчна ему буди
 Память отъ всѣхъ людій.
 Иванъ въ семь зложенъ
 Брюховецкій гробъ».

Він наводить епітафію на смерть мітр. Нелюбовича-Тукальського (в Чигирині похованого року 1675), що її зложив був Лазар Баранович поль-

ськими віршами (II, стор. 384-388), і вірші на смерть архім. Новгородсіверського Лежайського (III, 543), що зложив його приятель, мітрополіт київський Варлам Ясинський; вірші ці починаються так:

*«Се Михаилъ Лежайскій лежитъ плоть зложивей,
Архимандритъ Свверска Новгородка бывей».*

Цікавішого вірша присвячено гетьманові Самойловичеві з приводу того, що його було скинуто з гетьманування. Цю сатиричну віршу зложив заразтаки, як Самойловича було скинуто з гетьманування, «еденъ нѣкто зъ ближнихъ его подручнихъ» (III, стор. 15-17). Вона починається так:

*«Ой, Иване, поповичу Гетмане!
Чому ти такъ пустивъ себе въ небданье?
Ой бувъ еси зпершу добримъ всѣмъ паномъ,
Потомъ еси zostалъ гордимъ всѣмъ станомъ!
Принявся есь цѣлодушне гетмановати,
Жеби твоимъ и потомкамъ въ томъ стати.
Неуважавъ давной въ войску волюности,
И всѣмъ станомъ належитой годности.
Себе тилко почиталесь такъ быти,
Же твой рожай зъ давнихъ давень сталъ жити.
Забудь еси, же ты зъ любви избрано,
И старшимъ себѣ паномъ названо»...*

Величко від себе додає до цих віршів таку цікаву примітку: «Якія рѣчи аще и негладко суть зложени, обаче ясно въ нихъ показуется якого нраву былъ Самойловичъ, и для чего на него старшина и значное товариство войсковое вознегодовали, и отъ уряду гетманского низложити потщались (III, стор. 17). Наводить Величко і вірш про те, як плакала у Іллінському монастирі ікона Божої Матері (II, стор. 24-25). Він знав і літературні твори Московської Держави, коли в них було що-небудь до історії України. Він оповідає про те, що року 1696 московський патріарх надіслав гетьманові через коректора друкарського еромонаха Каріона Істоміна книжку, перекладену з ново-грецької мови—катехізис і при ній грамоту. Каріон оцей привіз ще й од себе букваря або граматву для дітей, де грецькі і слов'янські літери було визначено людськими обличчями й постатями (III, стор. 415-417).

Але найцікавіша та сатирична пісня або, як каже Величко, дума, що зложив її львівський єпископ Йосип Шумлянський на гетьмана Самойловича. Ось її текст:

*«Послушайте, послушайте що есть живо,
Послушайте, послушайте що есть живо:
Яко войсковое живно
Насъ молодцовъ омилило
И въ неславу впровадило!
Жался Боже, жался Боже на Гетмана,
Жался Боже, жался Боже на Гетмана,
Самойловича Ивана!
Що заказалъ Християномъ
Пойти противъ бѣсурманомъ!»*

*Отожь бачишь, отожь бачишь, що ся стало.
Отожь бачишь, отожь бачишь, що ся стало.
II безъ тебе ся надало.
Королевъ и Полякомъ.
Кавалеромъ и юнакомъ...*

(Кінця немає; II, стор. 536).

Але багато більше Величко наводить у своїм літопису актів, грамот, дипломатичних умов і офіційних листів. Вони всі разом становлять чималеньку частину літописного тексту в усіх трьох томах літопису.

У першому томі, наприклад, уміщено — листи Хмельницького з Запоріжжя до Барабаша (I, стор. 32-33), до польського комісара на Україні (стор. 34-36), його-ж-таки до коронного гетьмана Полоцького (стор. 36-40), до коронного хорунжого (стор. 41-43), до Отамана Кошового 1648 р. (стор. 75-76), до кримського хана 1648 р. (стор. 76), до народу українського 1648 р. (стор. 80-89), до народу — 1653 р. (стор. 139-142), до Кошового Отамана 1654 р. (стор. 167-168), відповідь запорозців на цей лист р. 1654 (стор. 168-170), двоє надавчих листів Хмельницькому од царя Олексія Михайловича 1654 р. (стор. 177-182), лист Хмельницького про ці грамоти Запорозькому Кошеві і відповідь Коша р. 1654 (стор. 183-185), умова поляків зо шведами (стор. 285-286), універсал Яна Казимира до Богдана Хмельницького, лист гетьмана Виговського на Запоріжжя (стор. 306-308), відповідь на нього запорозців (стор. 309-312), Гадяцька умова або пакти (стор. 335-337), лист запорозців до Виговського про його зраду московського царя р. 1658 (стор. 353-356), надавчий лист і статті Переяславські р. 1659 (стор. 401-420), з підписами всієї старшини (цікаво, що за калницького полковника Івана Сірка підписавсь Юрко Хмельницький), Оливська умова поляків зо шведами (стор. 443-449).

У другому томі Величчиного літопису є такі акти й грамоти: ганебний лист до Юрка Хмельницького із Запоріжжя (II, стор. 31-35), універсал польського короля ігуменові Макошинського монастиря (стор. 90-93), лист запорозців до гетьм. П. Дорошенка 1666 р. (стор. 98-100), Андрусівська умова 1667 р. (стор. 103-133), лист кримського хана Адель-Гірея 1667 р. (стор. 137-143), копія грамоти Гасан-Гірея, бей Перекопського 1667 р. (стор. 143-145), умова з солтаном Калгою 1667 р. (стор. 146-151), татарська присяга (стор. 151-152), умова з гетьм. Дорошенком 1667 р. (стор. 152-156) і присяга його (стор. 156-158), царська грамота з приводу зради Брюховецького р. 1668 (стор. 171-175), Глухівські статті при виборах на гетьмана Многогрішного р. 1669 з додатком до них (стор. 180-222), лист запорозців до гетьм. Дорошенка 1669 р. (стор. 224-226), інструкція (частина) П. Дорошенка (стор. 227-232), інструкція польська р. 1670 (стор. 240-251), грамота і універсал польського короля Михайла 1670 р. (стор. 255-294), загрозливий лист П. Дорошенка до запорозців з підписами усієї старшини р. 1671 (стор. 295-302), Коногіпські статті 1672 р. при виборах на гетьмана Самойловича з підписами усієї старшини (стор. 306-328), ганебний лист Сірка з запорозцями до П. Дорошенка р. 1673 (стор. 343-346), промова польського короля Яна Собеського до сойму р. 1675 (стор. 367-370), лист кошового Сірка

до кримського хана р. 1675 (стор. 378-382), лист Дорошенка до Сірка (стор. 390-394) і відповідь на нього Сірка (стор. 394-396), лист од запорозців до гетьм. Самойловича 1678 р. (стор. 467-472), грамота польського короля Яна III р. 1679 (стор. 479-482), лист Самойловича до Сірка р. 1680 (стор. 489-492) і відповідь його (стор. 492-493), лист запорозців до Самойловича (стор. 498-500), пункти про унію вв. Шумлянського і Жохівського (стор. 505-509), лист Дуки Молдавського до гетьм. Самойловича 1683 р. (стор. 528-529), лист запорозців до Самойловича р. 1684 (стор. 539-543), універсали гетьм. Самойловича 1685 і 1686 рр. (стор. 544-545, 555-557), лист до Самойловича із Запоріжжя р. 1686 (стор. 557-561), умова Москви з Польщею р. 1686 (стор. 562-594), грамоти польського короля Яна III р. 1686 (стор. 595-601), благословенна грамота патріярха московського Іоакима київському мітрополітові Четвертинському 1686 р. (стор. 603-612).

У третьому томі так само ми бачимо силу документальних джерел — актів та грамот: лист Самойловичевого сина до кн. В. В. Голіцина (III, стор. 18-21), Коломацькі статті, ухвалені при обранні на гетьмана Мазепи р. 1687 (стор. 23-53), лист запорозький до Мазепи р. 1686 (стор. 57-58), лист київського мітрополіта Четвертинського р. 1688 (стор. 63-69), лист польського гетьмана Яблоновського до гетьмана Мазепи р. 1689 (стор. 74-75), відповідь гетьм. Мазепи Ігнатовському (стор. 76-82), лист намісника квітчепечерської лаври до Мазепи р. 1690 (стор. 88-89), лист з квітчепечерської лаври про вибори намісника архімандрита р. 1691 (стор. 92-94), лист патріярха Досифея до мітр. київського В. Ясинського 1691 р. (стор. 96-99), лист патр. Адріяна до гетьм. Мазепи 1692 р. (стор. 101-102), лист гетьм. Мазепи 1692 р. (стор. 106-111), універсал Петрика 1692 р. (стор. 111-113) і відповідь на нього полтавців (стор. 114-116), лист гетьм. Мазепи до царя Петра 1692 р. (стор. 116-121), лист Кочубея до київського мітрополіта 1692 р. (стор. 121-125), лист Палія до Мазепи 1693 р. (стор. 131-134), лист Мазепи до Петра 1693 р. (стор. 135-139), універсал Мазепи р. 1693 (стор. 139-141), лист Крґрабе до мітр. Ясинського р. 1693 про православну віру (стор. 142-145), такі-ж листи інших лютеран (стор. 146-154), лист патр. Адріяна до Мазепи про одзволєння кримських полонянників р. 1693 (стор. 166-168), лист сотника київського Ісаковича про Сицилію і Німєччину, про що йому оповідав київський міщанин Петро Силич, повернувшись із Силєзії р. 1693 (стор. 168-170), лист запорозців до Мазепи р. 1693 (стор. 170-176), 4 листи гетьмана Мазепи до ц. Петра про Палія р. 1693 (стор. 187-189, 190-192, 192-195), універсал польського коронного гетьмана Яблоновського до Палієвого війська і поспільства р. 1693 (стор. 195-197, 198), лист Мазепи до ц. Петра 1693 р. про Палія (стор. 199-203), 5 листів його про Палія р. 1694 (стор. 205-207, 208-211, 216-222), листи патр. Адріяна до Мазепи і київського мітрополіта р. 1694 і відповіді на них (222-234). Далі бачимо велику силу аналогічних листів до стор. 455. Од 455 до 470 стор. уміщено вимогу курф. Саксонського, обраного на короля польського. Вніс Величко до свого літопису Карловицьку умову поляків з Турєччиною (стор. 511-514) і постанову сойму 1699 р. (стор. 517-542). Але для нас має куди більшу вагу *«Реєстръ рѣчокъ и прикметъ, по обоихъ сторонахъ реки Днєпра зостаю-*

чихъ, отъ города Переволочнои починаючихся. Присланъ въ канцелярію войсковую Енералную въ Батуринъ отъ полковника Полтавского, року 1697, новерія 24 (стор. 471-486), що його Величко знайшов у військовій канцелярії. Це дуже цікавий топографічний опис, що нагадує нам славнозвісну московську «Книгу глаголемую Большой чертежъ» — тут говориться і про річки з їх допливами і про острови, і про луки, і про пристані, і про сторожові могили, і про гори, і про прогної, і про постоянки, і про воду, і про дрова. Ось, для зразку, коротенький уривок з цього опису «Шестій отпочивокъ на рѣцѣ Ингулт, гдѣ тожъ дрова доволнии будутъ, на которой два броди шляхови найдуются, якими здавна по рибѣ ходять, которыми то бродами можно у три и въ чотире лавѣ ити таборомъ, коли вода мала, а опрочъ тихъ бродовъ на ишихъ мѣстцахъ переправи робыти трудно для плесъ многихъ и крутихъ береговъ» (III, стор. 484). Вніс Величко до свого літопису й уривок з астрономії краківського астронома Ормінського про величину землі (стор. 487-489). Останні документи, внесені до III-го тому, — це листи польського коронного гетьмана Яблоновського р. 1700 (стор. 556-565).

Вніс Величко до свого літопису й другий топографічний документ — *Трактъ земній и водній з Стародуба и Черньгова до Кролевца и Риги, описанъ по сказцѣ купцовъ Черньговскихъ и Стародубскихъ 1700 р.* (стор. 551-552). Надто цікавий для нас елекційний протокол виборів кнївського вїта року 1699; його Величко вніс цілком, «хочай, каже він, мало належить до лїтописанія моего» (III, стор. 544-550).

Четвертий том Величчиного літопису містить у собі різні документи, що належать або самому Величкові, або доповнюють його оповідання і знайдені були в інших рукописах. Таких документів 7, а саме — 1) оповідання про війну козаків з ляхами 1648, 1649 і 1651 років; 2) офіційні акти про Гадяцьку умову; 3) реєстр речам Сем. Палія; 4) про війну Остриниці з ляхами 1638 року; 5) Записки Матвія Титлевського про два походи султана Османа Гордого 1620 і 1621 року; 6) щоденник Сем. Окольського про війну Остриниці з поляками 1638 року; 7) Доповнення, що склав Стефан Лукомський, його додано до щоденника Окольського.

Що-до першого документа, то його взято з рукописного збірника. Він має такий заголовок — «Космографія, то есть всего круга земнаго и суцїихъ на немъ панствъ и монархій, также острововъ морскихъ, народовъ и племенъ человеческихъ описаніе, зъ приложенными въ ней, къ вѣднїю людскому потребными, рѣчами, по желанію и велнїю Самойла Василіевича Величка, чрезъ отроковъ при немъ бывшихъ и учившихся зъ рукописнои преписанная, въ полку Полтавскомъ, въ Диканцѣ, маестности его милости пана Василія Василіевича Кочубея, полковника войска Его Императорскаго Пресвѣтлаго Величества Запорожскаго, Полтавскаго, року 1728, мѣсяца октоврїя». Цей збірник написано на 866 сторінках письмом XVIII ст., близьким до письма Величчиного літопису. У передмові до чителника Величко подає відомсті як про саму космографію, так точнісінько і про себе самого. Ці автобіографічні відомсті доповнюють нам

Величкового життєпису, що за нього ми вже були казали раніше, повими звістками про ті часи, коли він уже осліп, був надто старий, а все-ж не кидав своїх науково-історичних праць. Вони пояснюють нам і його настрої за ті часи. Я, — каже він, — сам був-би радий читати, але я осліп і мусів не без жалю надокучати иншим, щоб вони мені читали книжки. І, слухаючи, ознайомився з цією космографією і хоч вона була не друкована, а рукописна і мала силу помилок, одначе, слухаючи її, як той ворон, сидючи у норі, довідався про те, про що за весь свій довгий вік, мандруючи по різних землях і сторонах, не міг-би дізнатися. З неї і ти, чителнику, можеш тепер дізнатися про всі племена людські і монархів, про їхні звичаї, а також про великі і малі міста, про їхні гарні будинки, про гори, моря, острови, річки, дерева, зілля, каміння дорогоцінне й про инші речі. І тому, — каже Величко, — я звелів хлопцям, що вже тямилі писати, попереписувати усе це для тебе, чителнику; прохаю тебе тепер вибачити мені ці помилки, що їх вони наробили через свої лінощі, одуривши мене самого, бо я, сліпий, не міг сам цього виправити. До цього приїлав я першу частину війни Хмельницького з поляками, котру переложив з віршованої польської книжки «*Woyna Domowa*» лубенський полковий писар Стефан Савицький. Може, пан Савицький переклав був і всю книжку Твардовського, а в усякому разі инші дві частини переклав і я сам у своїому літопису, може не так гарно, як це зробив Савицький. Підписавсь Величко так: «*Истинній Малія Россіи сынъ зъ племени Хазарского и изъ слугъ войска Запорожского найменьшій слуга Самуйло Василіевъ Величко*». Цікаво, що за предків українських козаків Величко вважав хазар. Виходить, що ще року 1728 проживав він у Диканці, маєтності Вас. Кочубея, де вчив хлопців грамоти, дарма що з нього був сліпець, і доручав їм переписувати космографію з готового рукопису. Він гадав, що цю книгу було мабуть надруковано, але мусів користуватися з рукопису. З цього рукопису взято й уривок про війну Хмельницького. Цей уривок поповнює мало не всі ті роки у Величчиному літопису, що їх загублено. Його Величко взяв з «*Woyna Domoweu*» Твардовського у перекладі Савицького, що він, як ми знаємо, взагалі був за його головне джерело для цієї доби. До цього уривка Величко робить таку примітку: «*Дозде зъ втршовой книги Твардовского на гисторіялній сенсъ переводъ, благоразумнаго мужа пана Стефана Савицкого, писара полкового Лубенского, мнѣ, Самойлу Величку, случися видѣти и переписати вельти*» (IV, стор. 84).

Комісія Гадяцька 1658 року доповнює оповідання самого Величка про Гадяцьку умову. Цей документ видавці взяли з рукописного збірника М. І. Ханенка і надрукували в «Історію Малороссіи» Н. А. Маркевича (III, стор. 159), але за списком, де було багато помилок. Тут уміщено Гадяцьку умову, ствердження її, присягу короля, Гнізненського арцибіскупа, польських гетьманів, печатарів і маршалка.

«*Реестръ всего описанного при бытности пана Димитрія Полоцкого, войта Магистрату Кіевского и Пана Яска Кривого, Бургмистра Кіевского, по указу Его Ясновельможности Гетмана Мазепы, имѣнія Семена Палтя. Учinenъ 1704 году, октября 12 дня*». Це дуже цікавий

офіційний документ для старшинського побуту вінця XVII і початку XVIII в. взагалі, а для життєпису Сем. Палія зокрема. Тут перелічуються всеняке рухоме майно Палія — і чарки, і ліхтарі, і келіхи, і ложки, і дзигарі, і пояси (угорські, турецькі) і шаблі, і пістолі, і пірначі, і луки, і кульбаки, і жіночі сплендори (намиста, серезьки, персні), чоловіча й жіноча одежа — рушники, кошулі, плахти, ковдри, вунтуші, жупани, хутра, килими, образи. Далі йдуть гроші; знайшлися гроші, які в чотирьох глечиках було закопано в землю. Бажано, щоб про цей документ було написано особливу розвідку — такий він поважний.

Оповідання про війну Острияниці з ляхами було в тексті 1-го тому, але без початку, що його для 4-го тому взято з иншого списка Величкового літопису. Списка отого М. О. Судієнко знайшов був у нащадків відомого Гр. Он. Полегьки. Тут ми знаходимо універсал Острияниці року 1638 до українського народу про утиски від поляків, далі йдуть коротенькі відомості про саму війну і пояснення самого Величка до перекладу щоденника Окольського. Такий самий універсал Комісія знайшла в збірнику Лукомського. Раніше цього універсала надрукував був П. О. Куліш у 2-му томі його «Записокъ о Южной Руси». Там на підставі і з приводу його було надруковано два коментарі до нього — П. О. Куліша і М. Грабовського — «О причинахъ взаимнаго ожесточенія поляковъ и малороссіянъ въ XVII в.»

Далі маємо переклади двох польських записок — Матвія Титлевського й Окольського. Записки Титлевського описують два походи турків проти поляків 1620 і 1621 року. До щоденника Окольського Величко додав свого власного, ще й дуже цікавого коментаря, де він каже: *«Увидѣвши и вычитавши, чительнику ласкавый! тотъ Ожольского Діаріумъ, зъ печатного польского, на славянскій языкъ переведеный, увидѣлемъ въ немъ много непотребныхъ панагиричныхъ речей, и несправный переводъ неискусного переводчика; для чого намъ придемъ былъ и переводъ тотъ лучше исправити и панагиричные выкинути речи; лечъ розсмотрѣвшись, абимъ тимъ не укривдимъ чительника, ничего не дерзнемъ въ ономъ перемѣнити, развѣ мало що на мѣсцахъ приличныхъ приложимъ зъ мѣтописца козацкого... Жалоснимъ сердцемъ и тоє тутъ докладаю, же Поляки, всему злу и кровопролитію людскому будучи початкомъ и виною (яко прежнихъ мѣтъ, такъ и сего года 1638 онижъ, черезъ вирутного и шаленого товариша своего Геродовского, подвинули на гнѣвъ противъ себе и войну войско запорозское, що ясно показується на задѣ зъ универсалу остранинового) на козаковъ бѣднихъ и простосердечныхъ вини складають и нестатечными ихъ, а ребеллизантами називають. Не хотятъ въ себѣ досмотрити того, что заздростію сатанинскою, сами обузданіє суще, многимъ градамъ и провинціямъ, около себе будучимъ: цесарскимъ, поморскимъ и инимъ, нанесли войною своєю многіє бѣдства и разоренія. Но и тимъ зивистныхъ сердець своихъ не уконтентовавши, наложилися били вольный зъ древнихъ вѣковъ народъ православный и шляхетный, козакороссійской, по обоихъ сторонахъ реки Днѣпра жительствующій, въ подданское себѣ ярмо вложити и, вѣчного подданства*

правомъ обложивши, Православіе Святое на Унѣю обернути, а ко римскому привести заблужденію... Полезнейше билоби имъ Полякомъ, гдиби гордость и заздрость душой древною отринувши, мандатомъ королевскимъ чинили досить и, не нарушаючи древнихъ войска запорозскаго и народу малоросійского правъ и волностей, привилеями королевскими утвержденихъ, заховали народъ въ своей доброй протекціей и ласцѣ; сами не утесняли и инимъ утѣсняти и обиждати не допускали, а обидимихъ гдиби праведнимъ судомъ и сатисфакціей уконтентовали, войско зась запорозское любовію и приязнію улагодили, обидчиковъ тежъ и ругателей людскихъ; якото предписанаго шаленого Геродовскаго и инихъ, ему въ шалѣнствѣ подобнихъ, гдиби належите скарали, то и всего войска запорозскаго и народу малоросійского взаимной ку себе по прежнему дознавалиби приязни и поволности»¹⁾... Ця Величкова примітка пояснює нам його погляд на причини боротьби українського народу з польським; погляд його, узагалі кажучи, правдивий. Бо, справді, — як він каже далі, — Острияничине повстання, нехай і скінчилося польською перемогою, усе-ж вона, перемога отая, боротьби не скінчила, бо через 10 років почалося нове повстання Богдана Хмельницького, отже даремне згнуло кількадесять тисяч війська польського й українського — братерських народів.

Далі, наприкінці IV-го тома вміщено доповнення до щоденника Окольського, що його склав Степан Лукомський про роки 1639-1648. Автор його посилається на «Русскую достовѣрную лѣтопись», на універсали Острияниці й Богдана Хмельницького, на історика Воновського; є й його власна примітка про жидівські збори й побори. У кінці є така примітка Лукомського: «Слѣдуетъ послѣ сей частной, полная тогожъ Твардовского исторія и рускія вѣрнія лѣтопись объявляющія: какія войны и миротворенія между Хмельницкимъ и Дялами происходили, даже до здачи нимъ подъ высочайшую Всеросійскую державу всей Малоросіи, по обомъ сторонамъ рѣки Днѣпра Украины, и что прежде и по смерть его въ той же Украинѣ тогда происходило»...²⁾

Літописа надрукувала Київська Тимчасова Комісія за єдиним списком, що становить власність самого Величка, можлива річ, його автограф. І тільки коли вже почали друкувати літописа, знайдено було инший, але пізніший список, що його М. О. Судієнко здобув од нащадків відомого Г. А. Полетиви. Редагували видання літопису Рігельман і Самчевський. Проте, яку велику вагу мала ця археографічна знахідка, М. О. Максимович каже, «Що його Большаков здобув для Погодіна, це було справді відериття ще й поважне надбання для української історії, бо досі жаден історик не знав про цей поважний літопис; з відомих осіб знав про нього у XVIII ст. депутат Полетива. У нього була й копія Величкового літопису, що теж була невідома геть аж до XIX ст. коли Судієнко придбав її у спадкоємців Полетиви³⁾. З Величка був дуже вчений письменник супроти, хоча-б, Самовидця: він тямив мову латинську, польську,

¹⁾ IV, 290-292. ²⁾ Ibidem, ст. 313. ³⁾ Собр. Соч. I, 525.

німецьку. Але літопис його має надто компліятивний характер, як це ми були бачили, перелічуючи акти, грамоти й листи, що їх Величко позаносив до свого літопису. Йх така сила, що читачеві часом важко стежити за авторовим оповіданням. З автора швидче історик, як літописець; він справді писав систематичну історію України, більше на підставі історичних джерел: першу й другу частину виключно за джерелами,—третю й за власними споминами, але й до неї, як ми бачили, позаносив був силу документальних джерел. Величко це історик, але історик *свого часу*, отож і не задовольняє він тим вимогам, що їх ми ставимо тепер до істориків. Часом він намагається критично розглянути ту чи иншу звістку в своїому джерелі. Так, він виправляє Твардовського в його оповіданні про прихильників Виговського, кажучи: *«но не такъ тоє все дѣялося якъ онъ написалъ, але такъ, якъ въ сей моей книзѣ назадъ уже виразилося (I, стор. 436). Далі, оповідаючи Величко про Юр. Хмельницького, пише: «За тимъ вскорѣ Хмелниченко будто (якъ Твардовскій пише) разнствуй отъ правди) змѣнивши Полякамъ, а содружившиися зъ Росіяни, значніи зъ Росіянами-жъ Козацкіи виправиль подѣзди подѣ Львовъ и Варшаву»... (I, стор. 437). Далі, оповідаючи Величко про Віденську війну, додає: «О той же войнѣ Вѣденской въ лѣтописцахъ Козацкихъ показуется и тако (обаце нефундаменталне), же будто Солтанъ Турецкій зъ Королемъ Французскимъ учинилъ былъ тогда союзъ такій, абы сполне онъ Французъ ему Турчиновъ допомоглъ войны на Цесара и Римъ; якая война если бы пощастилася Турчиновъ, то будто мѣлъ позволити ему Французови Римскимъ и Цесарскимъ панствомъ владѣти»... (II, стор. 535). Часом з Величка раціоналіст, адже він критично ставить до тої чи иншої звістки, коли звістка тая, як її гаразд обмірковувати, викликає сумнів що-до її правдивости. Так, наприклад, починаючи оповідання про війну Хмельницького, він наводить оповідання Твардовського про три ознаки цих подій — відміну сонця, комету й сарану, але *«зъ придаткомъ имъ толкованя отъ мѣлкого разума и рассмотрѣнія моего» (I, стор. 55). Він тлумачить їх алегорично—відміна сонця могла віщувати про те, що славетні роди, котрі блищали, наче зірки на небі, мусіли потім потьмаритися; комета, або мітла, пророкувала, що багачко людей буде виметено з цього світу за свої беззаконства; сарана провіщала прихід нової сарани кримських орд і руїну Польщі, що доти кипіла була млеком та медом. Ізбулося тоді слово Господнє, що вкупі з дужими повинні випити чашу страждань і кволі, разом з багатими — убогі, разом з винними і невинні. Розказавши Величко, на підставі козацького реєстрику, що турки не встигли підступити до Київа, бо його охороняло християнське військо, додає од себе таку цікаву виправку: *«еднакъ зъ другого рукописного лѣтописца Козарского ясно показуется тоє, же онъ Солтанъ Турецкій, аще въ тоє время въ миру знайдовался зъ Полцею, еднакъ не посмѣлъ приходити подѣ Києвъ, не тилко для ополчившиихся на оборону его войскъ християнскимъ, але и для того, ижъ будучи въ распрѣ зъ Цесаромъ християнскимъ, пріуготовлялся зъ войсками своими и на него»... (II, стор. 476-477). Тут уже Величко виступає перед нами, як історик-критик.***

Оповідючи Величко про вбивство гетьманового Самоїловичевого сина, каже: «не відомо же за якую вину, лещь домишлятися можно, ижъ за тшчаливимъ стараніемъ (це було зроблено) Леонтія Романовича Неплюева воеводи Ствського, которій моглъ опасатися, же гдиби Гетманичъ по указу Монаршому на волю зосталъ отпущенъ, то моглъ бы на немъ Неплюеву доходити добръ и скарбовъ своихъ въ войску зъ нимъ Гетманичомъ забраннихъ». (ІІІ, стор. 59). Як каже проф. В. Б. Аптонувич у своїх лекціях, він наводить свідоцтва польських і чужоземних джерел, не критикуючи їх, сам цілком на них покладаючись, і не завдає собі труда їх перевіряти. Акад. В. С. Іконніков (Т. 2-й, вк. 2-а, стор. 1591) пояснює, чого не завважив Замисловський, що за инше джерело для Величка (окрім Пуфендорфа) був Козарський, себ-то малоросійський літописець, адже терміна «Козарський» Величко вживає замість «малоросійський», як це видно з 414 стор. його літопису, де він Бучинського зве козарським панегіристою. Величко совісно вагається і не знає, кому йняти віри що-до кількості років царювання ц. Олексія — чи Пуфендорфові, що визначає 30 років його царювання, чи Козарському, себ-то малоросійському літописцеві, що визначає 31 рік (ІІ, стор. 390). А втім, взагалі кажучи, Величко не міг критично поставитися до всіх своїх джерел, отож, як він сам казав, коли помилялися вони, помилявся і він із ними. Він не завсіди вибирав найкращі, найпевніші джерела. Здається, він частенько давав перевагу, скажемо, Твардовському перед короткими козацькими реєстрами, мабуть, через те, що сам дуже цінував його літописа, вважаючи, що він вищий, од їх-бо літературно оброблений. В усякому разі Діяріуш Зорчин він ставив тільки на один рівень з «Woyna Domowa» Твардовського, можлива річ, ще й нижче від неї, бо поклав її у підвалину свого оповідання, а Діяріуш Зорчин не переписав цілком, а дуже його, на превеликий жаль, укоротив. На що це він зробив? Коля-б нам тепер трапивсь Діяріуш Зорчин, ми-б його не скорочували і напевне поставили-б вище за історію Твардовського, як першорядне джерело, як записи сучасника подій. Видима річ, Величко додержувався тут своїх літературних традицій, високо ставлячи своїх проводирів — польських істориків. Так точнісінько і своє оповідання про гетьмана Коначевича Сагайдачного він веде цілком і виключно на підставі польського історика Матвія Титлевського, дарма що про цю славу в історії України добу за його часів були й инші джерела, ще й документальні... Йому-бо, звичайно, легше було все цілком узяти в Титлевського; що не був відомий для його земляків, як складала історію про Сагайдачного на підставі різних джерел. Величко тільки додав до Діяріуша Титлевського про Хотинську війну додаток, виписавши його «зъ рукописнихъ лтописцовъ Козацкихъ, чого въ Діяріушъ Титлевского не обрѣлося»... (І, Дод., стор. 33). Величко чи не любив, чи не хтів, чи попросту не вмів скласти своє оповідання на підставі джерел, і цілком переписував до літопису ті документи, які знаходив — воно було й легше, та й почасти й характер його праці того вимагав. Проте, це була для нього не історія, а літопис, дарма що він дуже скидався на історію. Головну частину свого літопису — про Хмельничину — Величко теж склав на підставі трьох Самій-

лів — Самійла Твардовського, Самійла Зорки й Самійла Пуфендорфа з чого іронізує Г. Карпов. Той дак навіть виводить з цього, що й самий літопис непевний, хоча, звичайно, такого висновка й не можна було зробити з того факту. З Величка надто вже балаклива людина була, — отож пише про все він широченько, просторікувато. — Це велика його хиба, що шкочить усенькій його праці. Не маючи він, де взяти подробиць для тих картин, що їх він завсіди був охочий малювати, Величко раз-у-раз плутався, таки частенько допускався помилков. Мабуть, чи не через те отих коротеньких реєстрів він не полюбає, що невеличкі вони були і не давали йому матеріалів для його картин. Його оповідання й описи куди просторіші, ніж Самовидцеві або Граб'янчині. Окрім того, вони й дуже розтягнені, кучеряві мовою, але неяскраві, взагалі риторичні, написані високим штилем, пишати — і тому часто в подробицях непевні ¹⁾, неістотні, несправні. М. О. Максимович, наприклад, довів, що Величкове оповідання про смертний час Чаплінського непевне. Акад. В. С. Іконніков ²⁾ закидає Величкові, що той, Чигиринську облогу описуючи, з Гизелевого Синопису користується. Алетреба сказати, що Величко бере тут з Гизеля не про Чигиринську війну, а про те, що той міг гаразд знати, цеб-то, що в Києві 27 серпня Інокентій Гизель архімандрит Лаври вкупі з духівництвом правили молебни перед чудотворною іконою Києво-Печерської Лаври. Порівн. також стор. 476, де він бере з Гизеля певну звістку про заснування в Києві фортеці на Печерському (II, стор. 433). За джерело-ж для Чигиринської війни він узяв поему Бучинського. «Я, — каже він, — *сіе дѣяніе описуючій, не могуци совершенно имѣти вѣдомости зъ записокъ реестровнихъ Козацкихъ о той первой войнѣ Чигиринской, мусклемъ оную вичерпати зъ рифмомъ панигиричнихъ пререченого Александра Бучинского, которій такъ пишетъ*... (далі йде переклад з Бучинського) (II, стор. 428). Входить, що Величко дещо взяв і з козацьких реєстрів, а чого не вистачило в них, те він вичерпав з поеми Бучинського. Тут він зробив знов-таки за своїм правилом, про яке ми були казали раніше: чого в одному джерелі не знайшов, те з иншого доповнив. В оповідання про сатири Величко вмів деякі промови з 4-ої пісні Торквато Тассо. Та про це він і сам каже читачеві. Це не вадить його історичному оповіданню ³⁾. Цікаво встановити, як ставився С. Величко до історичних діячів і подій як своїх, так і чужих. Коли порівняємо його з Самовидцем, то побачимо, що він ясніше й яскравіше виявляє свої погляди, авіж занадто обережний і об'єктивний Самовидець. Генеральному писареві Вас. Леон. Кочубеєві він складає, наприклад, цілий панегирик за те, що той тринадцять років на генеральному писарстві служив Богові, цареві російському, батьківщині своїй Малоросійській і Військові Запорозькому, де навіть попсував своє здоров'я, надто очі. Промову, що той виголосив був, генерального писарства зріваючись, він зве «красною и розума полною»; про самого Кочубея каже, що з нього був

¹⁾ Собр. Соч., I, 450-452, 456.

²⁾ Опытъ, томъ второй, часть вторая, с . 1591.

³⁾ II, стор. 402-409.

«мужъ зъло благородный и въ писарскихъ дѣлахъ совершенный». Він одмовивсь од писарського уряду, а мусів прийняти посаду генерального судді, за прислів'ям, як каже Величко: «иждъ що себѣ человекъ обѣцуетъ, тое Богъ нищуетъ» (III, 554). «...И такъ панъ мой преречоній, ухилившись трудовъ писарскихъ, не ухилился болишихъ трудовъ судейскихъ, якъ той, що криючийся отъ доща стануль подъ ринвою» (III, 555). Оповідуючи Величко про смерть Богдана Хмельницького, каже, що той «докончилъ въ Чигринѣ многотруднаго и многопечалнаго житія своего, зоставивши машину войны своимъ наследникамъ, Гетманамъ Козацкимъ, а Украинъ всей по себѣ осиротѣлой немалій жаль»¹⁾. Далі він наводить надгробну промову²⁾ секретаря Богдана Хмельницького Самійла Зорки, де той зве його вождем, що його воїстину дав нам Бог, вождем, що залишив безсмертну славу, од якого мудрости вся українська Річ Посполита сподівалась довгих років щасливого життя і успіху. Од його перемог тремтіли мури самого Царгорода, оповиті димом козацьких рушниць. Помер той, — каже Зорка, — чийм змаганням може назавсіді оджили права й вільності українські. Нехай про вашу з ним лицарську відвагу оповідають лани й долини, гори й межигір'я, замки й гарматні паці. Як прославили ви себе, за всемогутньою помічю Божою, на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявою, Збаражем, Зборовим, Берестечком, під Білою Церквою, Львовом і на багатьох ще інших місцях, що їх не можу навіть і перелічити. Далі промовець удається до небіжчика Богдана, взиваючи його «возлюбленнымъ вождемъ», «краснорѣчивымъ отъ рожденія», «Гетманомъ доблестнымъ и возлюбленнымъ». Очевидно, і сам Величко, ставивсь до Богдана Хмельницького так само як Зорка, якого він дуже шанував. А як високо ставив Богдана Хмельницького сам Величко, це видно з його власної характеристики Богдана: приміром він каже про нього, що його сам Бог послав українському народові, як Мусія-визвольника од тяжкого лядського ярма й неволі. Господь дав йому розум, що ним міг він український народ визволити й дарувати йому жадану волю³⁾. До гетьмана Сагайдачного Величко ставиться з великою пошаною і складає йому похвалу, кажучи, що з нього «человекъ въри Православной Греко-Руской, шляхетне урожоній, въ науцѣ писменной отъ иныхъ непослѣдній, въ ростропности мірской цікавій, къ товариству войсковому ласкавій, въ чину Козацкомъ надъ иныхъ знаменитій, и въ цнотахъ рицерскихъ справній и безъ похиби первѣйшій»... «Отринувши всѣ художества лѣкарственіи, оплакивалъ (перед смертю) грѣхи свои, и чрезъ килко недѣльное предъ кончиною время килко разъ исповѣдался; съмъ разъ пріймовалъ Тайну Маслосвятія, а за нимъ заразъ пріймовалъ и Тайну душеспасительную Пренайсвятѣйшой Евхаристіи. Потомъ распорядилъ имѣніе свое на церкви, на шпиталѣ, на школи и монастырѣ, кромѣ жены своей. Не препомнѣлъ тогдажъ (хочъ далекого) ялмужною брацтва Лвовского уклонтовати; особливе брацтво Кіевское значною килкотисячною удово-

¹⁾ I, стор. 288. ²⁾ II, стор. 289-294. ³⁾ I, стор. 31.

ливши ялмужною, записался въ него зо всѣмъ войскомъ Запорозскимъ, зъ таковимъ желаніемъ, аби въ томъ брацествѣ отправовалось школьное ученіе. На остатокъ, при такомъ расположеню имѣнія своего, чи то въ мѣсяцю марту чили въ послѣднихъ, чили въ априлю или въ маю, невѣдомо числа якого, скончилъ животъ свой; и погребенъ чесно и знаменито, чрезъ преосвященного митрополита своего Кіевского отца Іова Борецкого, при церквѣ Соборной, въ томъ же монастыру Брацкомъ Кіевскомъ сущей, тогожь 1622 року; оставивши Козаковъ и все войско Запорозское во великой печали и въ неустроенномъ по себѣ сиротствѣ, безъ Гетмана и начало-вожда имъ потребного». (I, Дод., 51). Тут ми бачимо силу чисто фактичних указівок, що на підставі їх і складено життєписа Сагайдачного; цікава надзвичайна совіслівість Величкова, коли він не визначає, бо достоту не знає, дня смерті Сагайдачного; але разом із тим виявляється тут, як спочутливо ставиться він до надзвичайного релігійного настрою Конашевича, до його пожертв на користь церков та освіти, особливо Львівського та Київського братств.

Величко подає біографію й характеристики й інших українських історичних діячів. Особливо цікава його характеристика гетьмана Виговського ¹⁾. Цей уривок Величкового літопису має свій окремий заголовок «*Изъявление о Виговскомъ*». Це, власне, життєпис Виговського, написаний

¹⁾ Ось що він каже про нього (I, стор. 303-304): «Иванъ Виговскій бысть порождоу шляхти Руской, подъ владѣніемъ Полскимъ обрѣтающоися; будучи же наукъ визволюнихъ, былъ довѣрнимъ и бѣглимъ въ дѣлахъ писарскихъ, и ради суетія временнаго и благополучія сегосвѣтнаго, едного духа былъ зъ Поляками; чего дѣла предъ войною Хмельницкого былъ писаремъ при комисару Полскомъ, на Украинѣ вмѣсто Гетмана надъ Козаками бывшемъ, подлугъ уставленія комисіаінаго послѣ войны Остраниновой у Маслового Ставу, чрезъ Поляковъ учиненного... А будучи онъ при комисару писаремъ, пришолъ зъ Хмельницкимъ до обознанія. Егда же по утѣчцѣ Хмельницкого зъ Чигрина до Запорожя, комисаръ зъ синомъ Гетманскимъ и зъ войскомъ Полскимъ виправленъ отъ Гетмановъ короннихъ ку Запорожю противъ Хмельницкого, тогда Хмельницкій зъ войскомъ Запорожскимъ стрѣтивши ихъ, Поляковъ, на Водѣ Жолтой, при всесилной помощи Божіей розгромилъ и поразилъ всѣхъ на голову. Въ якой пораждѣ едни Поляки трупомъ пали, а другіе зъ симъ Виговскимъ живцемъ въ руки Ординскіе достались. Въ той убо погубелной тонѣ увидѣвши себе Виговскій, подпалъ подъ Хмельницкого зъ слезнимъ прошеніемъ, аби зъ тоей Татарской неволи его визволилъ, обовязуючися ему щире тое отслужовати. — Хмельницкій теде, такъ для знаемости якой же колвекъ, для обовязку помененного, для прошенія слезнаго, яко найбарзѣй для любви Христіанской выкупилъ его Виговского у Татарина за цѣну великую, албо по старихъ людей повѣсть, за одну вымяналъ шкапу; и одобравши потимъ въ него Виговского твердую присягу на вѣрную и щирую ку себѣ приязнь и зичливість, учинилъ его себѣ писаремъ войсковимъ ѳвералнимъ. На томъ теде писарствѣ онъ Виговскій малъ не десять лѣтъ вѣрне Хмельницкому услугоючи, дождался и кончини его; а по кончинѣ, при невозиблемой Государу своему Російскому вѣрности Хмельницкого, зосталъ отъ старшина и Войска Запорожского учиненъ Гетманомъ; но на томъ урадѣ Гетманскомъ мало при вѣрности Государю своему поживши (яко предлежащая явить о томъ повѣсть), змінилъ, и откинулъ до Поляковъ, наведши на Украину Малоросійскую великое злоключеніе, многій мятежь кровопролитіе и крайное разореніе. А учиненъ онъ Виговскій Гетманомъ въ Чигринѣ року тогда настоящего 1637, мѣсяца септєврія 12».

досить яскраво і навіть не без гумору (про шкапу). Цікава теж його вказівка на оповідання старих людей про цю шкапу.

Юрка Хмельниченка Величко характеризує негативно за його пиху, викликану князівським титулом, за великі здирства з української людності, за його немилосердну жорстокість, за вбивства невинних — за єдине супротивне слово звелів він розстріляти Браславського полковника Коваленка. Але й сам він загинув лихою смертю — його було забито за те, що звелів зняти шкуру з однієї жидівки (II, стор. 546-547).

До Брюховецького ставиться Величко теж негативно. Він гостро виступає проти Брюховецького за те, що той зрадив московського царя ¹⁾, але він разом з усім тодішнім українським суспільством був і проти присилки московських воевод на Україну і зве їх не без сарказму, «*нелюдскими инспекторами*» над самим Брюховецьким. Мабуть, він згадував собі, що цих інспекторів закликав та згодився на їх приїзд на свою голову сам Брюховецький, що сам-же потім видав таємне розпорядження повигонити їх з українських міст. Совісливому Величкові не до серця була така двоєдушна політика Брю-

¹⁾ Ось що каже про цей вчинок Брюховецького Величко:

«Року отъ сотворенія всея твари 7176, а отъ Рождества Господня 1668. Омраченіи умою Гетманя Бруховецкїи, пять лѣтъ тилко и три мѣсяцѣ на гетманствѣ при вѣрности Государу своему преживши, неполезное тежъ себѣ и всему народу Малоросїйскому прїятїе воеводъ зъ войсками Великоросїйскими въ Украину разсмотрѣвши, и всенародное за тое на себе скритое и явное роптанїе увѣдавши, началъ промышляти о изгнанїи зъ Малїи Росїи воеводъ помененихъ зъ ихъ войсками. Того ради, егда бысть звичайнїи праздничнїи полковниковъ и иной сегобочной старшани, о Крещенїи Господнемъ, въ Гадячое до Гетмана Бруховецкогo зъїздъ, тогда онъ Бруховецкїи тайно зъ ними, полковниками, совѣтовалъ о випраженїю зъ Малїи Росїи воеводъ и недешкретнихъ зъ ними ратнихъ консистентовъ ихъ.

Якая Бруховецкогo рада любо въ тайнѣ дѣлана, еднакъ нѣсть тайно еже не откритєся; ибо по розъїздѣ полковниковъ зъ Гадяча во свояси, заразъ между народомъ поголоска такая грухнула, же мѣють воеводи выгнани быти зъ Малїи Росїи; що любо и самимъ воеводамъ прїйшло до вѣдомости, однакъ они того не варовалися, надежни будучи на крѣпость замковъ, въ нихъ же живяху, и на силу ратнихъ людей своихъ. Въ темъ времени, февварїа первогo, въ субботу сирную, когда прибылъ въ Лохвицу Соха полковникъ Запорожскїи зъ полкомъ Запорожцовъ, тогда явнуу до измѣни Великому Государу готовость началъ выявляти. — Потомъ февваря осмогo, въ первую субботу святого великого поста, и самъ Гетманъ Бруховецкїи въ Гадячомъ, исполняючи skutкомъ свое намѣренїе, и не хотячи болшъ подъ дисциплиною нелюдскихъ zostавати инспекторовъ своихъ, випровадилъ ихъ зъ Гадячого, зъ великою нуждою и насилїемъ. Що заслишавши, и во всѣхъ полкахъ сегобочныхъ тое-жъ подлугъ учинено изъ Гетманомъ Бруховецкимъ намови заразъ сотворено: воеводъ со всѣхъ городовъ полковихъ и замковъ ихъ пречъ въ Великую Росїю вєслано, зо всего оголотивши; а где спротивлялися и вооружалися, тамъ вибито и нуждою вигнано. Въ Переясловлѣ засъ, в Чернѣговѣ и Нѣжинѣ, воеводи зъ людми ратними въ замкахъ крѣпкихъ зашпунтовавшия, недалєся добуты, а Кїевъ и не зачепанъ. Зъ Полтави засъ, города Украинского Малоросїйского, за порадою и совѣтомъ людей умнихъ, випроважено воеводу зъ людми ратними до Рублювки и Калантаева безъ жадного кровопролитїя, въ цѣлости, вещи тилко ихъ себѣ отъ нихъ поотбравши».

ховецького що-до Москви і убивство воевод, отож він прихильно ставиться до тих розумних людей (м. Полтава), котрі висилали їх з свого міста, не вчинивши над ними ніякого насильства.

Величко подає фактичну біографію гетьмана Самойловича, до якого він добре ставиться ¹⁾. Оповідуючи він, як скинуто було Самойловича з гетьманування, пише сатиричні проти нього вірші, що їх ми вже були наводили раніш, і каже, що в них правдиво виявляється, через віщо обурилася на нього козацька старшина — це через його пиху, гордощі (т. III, стор. 17).

Негативно ставиться Величко і до Мазепи, хоч і подає його об'єктивного життєпису на підставі фактичного матеріалу ²⁾.

¹⁾ «Тотъ Иванъ Самойловичъ бѣ сынъ священническій, а во время тогочной руины и разоренія, егда многія тогочныя люди на сюю Днепра сторону для житія выгодиѣшого прехождаху, тогда и онъ Самойловичъ зъ священникомъ отдемъ своимъ, небогатыи сущи, на сюю-жъ Днепра сторону пришедъ и начатъ жити въ Красномъ Колядинѣ городѣ; а ижъ былъ въ писмѣ Козакокурскомъ доволенъ, разуменъ, уроди красной, добръ и ко всѣмъ людямъ склоненъ и прихилень, того ради вскорѣ въ томъ же Красномъ Колядинѣ поставленъ писаремъ сотеннимъ, за Бруховецкого гетманства, занеже и писивалъ красно. Потомъ за причиною Стефана Потребича Гречаного, писаря Бруховецкого енералного, учиненъ сотникомъ въ Веприку, полку Гадыцкого городѣ; потомъ перемѣненъ зъ Веприцкого сотництва на Красноколядинское. А зъ Красноколядинского сотництва, за причиною того-жъ Гречаного писара енералного поставленъ отъ Бруховецкого наказнымъ полковникомъ Червѣговскимъ, и жилъ въ городѣ Седневѣ. Потомъ на Глуховской радѣ, при обраніи Многогрѣшного на гетманство, поставленъ и онъ Самойловичъ судією войсковымъ енералнымъ. А наконецъ Богу о немъ благоволящу, по взятіи Многогрѣшного на Москву, единогласнымъ войска Запорожского словомъ и вотами у козацкой Дубровы, яко и вишшей виразилося тому-жъ всему войску сегобочному козацкому «набранъ и поставленъ Гетманомъ», (т. II, стор. 305-306).

²⁾ «Тотъ Мазепа былъ значній шляхтычъ Козакокурскій; отецъ его Степанъ Мазепа мешкалъ тихъ временъ въ Бѣлоцерковщинѣ, въ маестности своей Мазепинцахъ; синъ зась его, сей о немъ же слово, вислухавши прежде въ Киевѣ риторикы, одійшолъ до Полски, где подобно скончивши философію, яко былъ дворацьк и бѣглець во всякихъ рѣчахъ, залецился на службу до двору Королевского и былъ близкимъ боку Короля тогдашнего Яна Казѣмѣра; егда-же тотъ Король машируючи подъ Глуховъ былъ въ Бѣлой-Церкви, тогда онъ отклонившися за службу Королевѣ зосталъ при отцу своему, еще въ живихъ бывшему. Гди потомъ вскорѣ Король Казѣмиръ чрезъ Бруховецкого подъ Глуховомъ розгромленъ и зъ Украины вигнанъ... да и Гетманъ Тетеря тожъ вскорѣ зъ Корсуя до Полщи невозвратно уехалъ, а Дорошенко на его мѣспу въ Чигринѣ Гетманомъ поставленъ, тогда и онъ Иванъ Степановичъ Мазепа къ нему Дорошенку присвоился и для своей ростропности и цікавости вскорѣ отъ Дорошенка учиненъ ротмистромъ надворной его компанѣи. Зъ якого ротмистровства на тук до Криму отъ Дорошенка посланъ функцію, которая его до Сѣчи (яко вишей рѣхомъ) въ тѣснѣ запровадила кайданы, которихъ по многократнихъ слезнихъ своихъ до Самойловича Гетмана суплѣкаціяхъ, по килкохъ лѣтѣхъ, за его Самуйловичовимъ старанемъ, при особливомъ на войско тое Запорожское тысячи талларей и двадцяти куфъ горѣлки датку, зосталъ освобожденъ и изъ Сѣчи Запорожской къ нему въ Батуринъ, на его-жъ Самуйловичово пришлое вѣщасте, яко о томъ впередъ будетъ, отпущенъ. А у Самойловича при своей нищетѣ тогдашню вѣрне, охочо и справне, якъ челоуѣкъ умній во всякихъ дѣлѣхъ справуючися и служачи, скоро дослужился его ласки и респекту, такъ ижъ перво дворяниномъ Гетманскимъ зосталъ, потомъ и войсковымъ асауломъ енералнымъ учиненъ отъ Самойловича;

Мазепу Величко зве «валечнимъ невістюхомъ и Махіевелемъ»¹⁾.

Дуже непогану характеристику дає Величко вельми славному запорозькому кошовому І. Д. Сіркові. «Того-жъ мѣта, — пише він, — Іванъ Стърко, славній Атаманъ кошовій, въ Грушовцѣ пастъць своей, чрезъ нѣколикое время побольвши, преставилъся отъ жизни сея, августа 1, и припроважений водою до Стъчи Запорожской, и погребенъ чесно встѣмъ войскомъ Низовимъ Запорожскимъ въ полю за Стъчою, противъ Московского окопу, где иншое товариство Запорожское погребалося. Погребенъ тежъ знаменито, августа 2, зъ многою арматною и мушкетною стрелбою и со великою всего войска Низового жалостію, яко по томъ возжду своемъ справномъ и щасливомъ, которій отъ младости, ажъ до старости своєю военними бавячися промыслами, не тилко значне Кримъ воевалъ, и нѣкоторіи въ немъ попалилъ гради, также и въ поляхъ дикихъ на рознихъ мѣсцахъ многіе Татарскіе громлювалъ чамбули, и плененній ясиръ христіянскій отгромлювалъ; але и въ Чорное море лотками вплинувши, на рознихъ мѣсцахъ не маліе бѣсурманамъ чинилъ шкоди и разоренія, а по морю Чорному корабль и катарги, зъ Константинополя въ Кримъ, Азовъ и на инніе мѣсца пливучіе, громлювалъ и зъ великими здобычами щасливе зъ войскомъ Запорожскимъ до Коша своего повертался, которого все войско зъло любило и за отца своего почитало. Погребши же его, яко вишей рѣхомъ зъ жалостію, значную надъ нимъ могилу висипало, и крестъ каменній на ней поставило, зъ належитимъ имени и дпль его подписомъ. По погребеніи зась его, войско Низовое зъ новимъ Кошовимъ Стягайломъ, о той его Стърковой кончинѣ и погребеніи жалостне ознаймуючи, и о розбитомъ кораблю чрезъ Запорожцовъ на мору Азовскомъ извъствуючи, также и опрчину Гетманскую за собою къ великому Государю просячи, писали до Гетмана Самойловича такій листъ свой» (далі йде лист до гетьмана Самойловича²⁾). Тут яскрава Сіркова характеристика на підставі певного фактичного матеріялу, що його, очевидночки, мав Величко.

Ці Величкові оповідання підтримують і стверджують инші джерела. Пам'ятник над Сірковою могилою геть аж до наших часів доховавсь. Цікава Величкова вказівка, як Сіркове тіло водою перевозили на Запоріжжя, де було кладовище січовиків у полі за Січчу.

наконецъ зоставши ворогомъ Самойловичови добродѣви своему, получилъ по немъ и гоноръ гетманскій, року 1687 на Коломаку, яко о томъ написаномъ напредѣ, въ роздѣлѣ 28». (т. II, стор. 342-343).

¹⁾ Він обурється на нього за його лукавство супроти В. Л. Кочубея кажучи: «Нвная была невинность Василия Кочубея, писара войскового енерального, за вираву Петрика до Стъчи и Криму, а спадала тая вина вся на Гетмана Мазепу; еднакъ онъ Махіевель и хитрій лисъ, себе отъ того подзору очищаючи и правимъ творячися, вливалъ тую всю бѣду своимъ коварствомъ на невиную душу помененого Кочубея, пана моего доброго, мудрого и побожного челоуѣка; которій отъ злокозненыхъ наступствъ и губителныхъ на себе винаѣзковъ Мазепинихъ, а звлаща старшого своего, не могучи що чинити, и якъ би оправдитисъ, положилъся во всемъ томъ при своей невинности на Всевѣдца Бога» (і написав листа про Мазепин наклеп мітрополітові Київському Варл. Яснському) (т. III, стор. 121).

²⁾ Т. II, стор. 497-498.

Що-до духовних діячів, то Величко дуже прихильно ставиться до арх. Лазаря Барановича й присвячує його пам'яті некролога на підставі певного джерела, цеб-то Гаятовського. Там він зве його мужем премудрим і боговгодним, що потрудивсь для чернечого чину, особливо для шкільної науки латинською мовою і складання книжок українською та польською мовами. Далі Величко наводить свідоцтво І. Гаятєвського з його книжки *«Старій Костелъ заходній»* про його життя і літературну діяльність — про видання книжок — *«Мечъ»*, *«Труби»*, *«Лютня»*, *«Мъра»*, *«Животи Святихъ»* *«Книга рожаю»*, *«Книга смерти»*, то-що. Усенъба біографія має чисто фактичний характер ¹⁾.

Посилаючися Величко на Пуфендорфа і на російських старожилів, коротенько оповідає про повстання Ст. Разіна, звиваючи його дінським крамольним козаком, а його товаришів, подібних до його, легкодухами. І за це, каже Величко, він і дістав гідну кару — смерть, а ці країни, що збунтувалися проти царя, знову вернулися до царської влади ²⁾. Взагалі кажучи, Величко дуже поважає верховну владу і, здається, що він не без впливу такої тенденції навіть і запорозців у їхніх стосунках до московських царів поробив був отакими легітимістами, які з них зовсім не були. З цього боку не аби-який сумнів у нас викликають ті листи із Запоріжжя, що писали тамтешні кошові, — почасти своїм змістом і особливо своїм занадто вже прихильним до Москви тоном. До московських царів Величко взагалі ставиться прихильно. Оповідуючи Величко про Петра І, на 5 сторінках перелічує всі найважливіші його заходи як у зовнішній, так і в внутрішній політиці, і додає панегірику цареві, що його склав віршами якийсь Київсько-малоросійський пііта. Панегірик отой закінчується такими словами: *«Царю Петру Монархъ зичимъ по вся часи, побѣдъ, счастья и слави, мы усъ Черкаси»*. Є тут спомин і про те, як ставився цар Петро до України, і треба додати, що, оповідаючи про скасування гетьманства і утворення за Петра Малоросійської Колегії, Величко виступає проти цієї реформи, кажучи, що у першій своїй грамоті цар обіцявсь був українському народові такі вольності, яких не мав жаден народ, а потім, забувшись про цю обіцянку, *«заразъ по кончинѣ Гетмана Скоропадского, року 1722, надъ чаяніе Малоросійское, мимо древніе права и волности войска Запорожского и народа Малоросійского, вмѣсто Гетмана устроилъ въ Малойросіи Коллегію и збори розніе, нѣгди предъ тимъ не бываліе, уничтожилъ и обременилъ зъло всѣхъ Малоросіяновъ, такъ шляхетской козацкой, яко и посполитой кондиціи сущихъ»*. Про самого Петра Величко каже так: *«Тотъ Царь Петръ бысть великотѣлесенъ и многосиленъ, быстроуменъ, ко бранемъ и разнимъ потѣхамъ приклоненъ; лица былъ бѣловдьячного, взору очесъ проразливого и грозного, власовъ зъ натури рудихъ, обаче всегда черно фарбуемихъ и мало кому свѣдомихъ, гласу бысть сипкогрубого. По Нѣмецку говорити добръ изучилъся, майстеръ бысть совершенній корабельного строенія и штуки токарской ³⁾»*. Отож бачимо, нехай і коротенько сказано, а все-ж не погано, і кожен, хто

¹⁾ III т., стор. 177-178. ²⁾ II т., стор. 235-236. ³⁾ II т., стор. 513-520.

прочитає оцю характеристику Величкову, може уявити собі Петрового портрета.

Які погляди висловлювано було в російській й українській історіографії на Величчин літопис? С. М. Соловйов у своєму нарисі історії України ¹⁾ скористувався з першого тому Величкового літопису (він вийшов р. 1848, а його «Очеркъ» р. 1849; з другого тому він іще не міг скористуватися, бо той вийшов допіру року 1851), щоб одкинути, на підставі його, непевні звістки «Історіи Русовъ». Він каже про вагу цього літопису, що-до його певности, так: «Коли нашу розвідку було вже закінчено й відіслано до редакції, ми здобули літописа подій у Південно-Західній Русі Сам. Величка; твір цей чимало важить для нашої праці, адже-ж, як сам автор літопису зазначає, користувався він з щоденника Сам. Зорки, що був за писаря при Богдані Хмельницькому за часів боротьби його з поляками. Тут ми знайшли ствердження наших висновків, що мали на меті довести непевність звісток «Історіи Русовъ». Отож, приміром, ми відкинули звістку Кониського про те, що Б. Хмельницький здобув був фортецю Кодак на початку військових дій — і Величко, чи Зорка, стверджують нашу думку. Ми відкинули звістку Кониського про вигадану січу під Кам'янцем — Величко теж нічого про неї не знає. Ми дали перевагу тому спискові універсалу Б. Хмельницького, де замість Кам'янця поставлено м. Корсунь — у Величка бачимо те-ж саме ²⁾. Ми визнали за неправдиве оповідання Кониського про третю війну Б. Хмельницького з поляками, про те, що Б. Хмельницький начеб-то побив польського короля під Жванцем — за Величком теж під Жванцем або Кам'янцем жаднісінької січі не було. Нема чого й згадувати, що Величко не знайшов у паперах Зорчиних ніяких листів од царя Олексія Михайловича до «Гетманушки», то-що. Ми поставили за свою мету внести будь-який критичний погляд на історію України, причому передовсім хтіли були довести, що звістки Кониського, дарма що він довший час користувався загальним визнанням, не надто певні. Отже Величків літопис подав нам надію, що ми, нехай і не зовсім, але мети своєї осягли... А втім, на жаль, С. М. Соловйов у відповідних томах своєї «Історії Росії», присвячених головним чином історії України, вже не повертається до критики літопису, ба навіть так що й не користується з самого літопису. Він бере тільки (у X, XI та XII т.) деякі звістки з Величка (у XII-му, наприклад, — деякі подробиці про смерть Брюховецького — Вел. II, 163). Тимчасом С. М. Соловйов легше, ніж будь-хто инший, міг перевірити Величкові звістки за цими документальними джерелами, що їх він узяв з архіва Мін. Чужоземних Справ і Юстиції і що на підставі їх описав ці події. Таким чином, року 1849 він не встиг іще скористатися з Величкового літопису для свого нарису історії України, бо надто пізно здобув того літописа, а в 60-х роках XIX ст. уже не хотів його перевірити за архівними джерелами. У XIII ст. він навіть не

¹⁾ Очеркъ исторіи Малороссіи («Отч. Зап.» 1849, № 2).

²⁾ С. Томашівський виправляє текст цього універсалу (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові. 1898, XXII).

згадує зовсім про Величка. — Далі, року 1851 спеціальну рецензію на Величків літопис надрукував Клеванов. У рецензії тій він порівнює його до «Історії Русовъ». Величенька рецензія Клеванова (на 23 стор.) це швидче не критичний розгляд літопису Величкового, але самісінький огляд його змісту. З текста літопису Клеванов наводить чимало дуже цікавих уривків і тільки мимохідь висловлює свої власні погляди на цей літопис. Величко, — каже Клеванов, — не мудрує, як автор «Історії Русовъ», а збирає з козацьких літописів факти, та бере їх обережненько-таки. Величко любить Україну, але не мовчить і про хиби козаків. З великим боєм оповідає він про руйнацію Правобічної України, про її розор. II-й том Величків поділено на 27 розділів, і кожен з них охоплює один котрийсь рік. Він яскраво описує, як Юрко Хмельницький зруйнував Правобережну Україну, отож зве його за це «безумним». Він наводить з Величка уривок про козаків Тетериних і каже, що кожен з них за срібло й золото ладен був виколоти собі очі й забити батька свого нещасливого. Клеванов ставить Величка вище над інші українські літописи і каже, що він на назвисько історика заслуговує. Ще більшу вагу надають літописові прикладені до нього документи. Навівши Клеванов з Величка уривки про те, як ставиться Петро до України, причому, літопис отую політику Петрову гудить, виступає проти Величчиного «місцевого» патріотизму в оборону Петрової централізації. Що-правда, він додає, що Величків патріотизм не такий неприйнятний як автора «Історії Русовъ»; Величко неначе погоджується з тим, щоб увіллється в Руське море (дарма що цього справді не було). Взагалі Клеванов надто високо ставить Величчин літопис за нові цінні дані, що той подає, акти й документи, що на них він рясний; історична критика, якої в нього не могло бути, у нього замінялася історичним тактом; у нього немає таких вигадок, як в «Історії Русовъ» або у Шевальє, з якого користувався Рігельман. Стилем своїм Величко займає по праву перше місце поміж українських літописців ¹⁾).

О. М. Максимович дає Величковому літописові таку оцінку ²⁾. Він зве літопис дорогоцінним, а автора його видатним полтавцем. Він каже про нього, що він «отзывается еще прежнимъ літописнымъ простодушіємъ и своенароднымъ юморомъ, несмотря на пышно реторическія свои вступленія». У тринадцятому листі про Богдана Хмельницького, написанім до Костомарова з приводу його монографії про Б. Хмельницького, М. О. Максимович умістив критичний розгляд питання про втечу його з Бродів. Максимович одкидає це оповідання, що його взяв Костомаров з Величкового літопису, і висловлює думку, що тут мова мовиться про Мих. Потоцького, що хтів був сварати Богдана на смерть р. 1647, а не за молодечі роки Богданові. Максимович уважає також за вигадку Величкову звістку про те, як Богдан Хмельницький забив Чаплинського недалеко від Жовтих Вод. У чотирнадцятому листі про Богдана Хмельницького Максимович обстоює правдивість Величкової звістки і

¹⁾ Москвитянинъ, 1852, авг., № 15, кн. 1-а, стор. 57-81.

²⁾ Собрание сочиненій. I, стор. 217, 219, 220, 450-452, 456.

його джерел — Зорки і Титлевського про те, що Богдан Хмельницький зробив морський напад на турків року 1621. Максимович не писав такої спеціальної розвідки про Величків літопис, яку він написав був про літопис Граб'янчин і про літописи, що їх видав Білозерський, отож замітки його про цей літопис випадкові й розкидані по різних його листах до М. І. Костомарова з приводу його «Богдана Хмельницького». Але, як ми бачимо, він надає йому не аби-якої ваги.

Проф. Є. Є. Замисловський зробив огляд і оцінку всіх джерел, що стосуються царювання Хведора Олексієвича, разом із тим і Величиного літописа. Літописа оцього він ставить, як літописа, багато нижче од Самовидцевого і Граб'янчиного літописів ¹⁾. Це, на його думку, швидче історія, як літопис, бо автор пояснює причини подій, посилається на друковані й рукописні джерела й наводить уривки з них, ба навіть подає декотрі документи цілком. Проф. Є. Є. Замисловський надто цінує Величчине оповідання про другий похід турків на Україну року 1678, бо в ньому є й нові звістки, порівнюючи до Самовидцевого й Граб'янчиного літописів, і новий погляд авторів на цей похід; отож, приміром, він закидає Ромодановському, що той занадто хитрує, а гетьмана Самойловича обвинувачує в негостинності. Сам Є. Є. Замисловський цього обвинувачення не підкреслює, але завважує, що сучасники мали підстави обвинувачувати Ромодановського й гетьмана у тім, що Чигирин не встояв був проти турків.

М. І. Костомаров каже про Величків літопис, що ним треба користуватись дуже обережно, бо в ньому сила анахронізмів і явно пізніших уставок. Деякі пам'ятники, вміщені у Величка, Костомаров визнає за вигадані. У другому виданні «Богдана Хмельницького» він визнавав Величків літопис за джерело правдиве, а в третьому виданні поставив його серед джерел другорядних, що потребують суворої критики. А втім, сам він, — каже акад. В. С. Іконніков, — бере з тексту все, не розбираючи.

Надто гостро виступає проти Величкового літопису Г. Хв. Карпов у своїй розвідці ²⁾. Величко, — каже він, — так само як і Граб'янка, не посилається на свої джерела і тому важко перевіряти їх. Діяріуш Зорчин Величко скоротив і повикидав з нього документи. І на самого Зорку Величко посилається не раз-у-раз, дарма що він був для нього за головне джерело. Виділити те, що взяв у нього Величко, річ дуже важка. Ані про Зорку, ані про Ів. Биховця, що його щоденник діставсь Величкові від його сина, жаднісінької згадки немає ні в українських літописах, ні у Кониського. Тимчасом серед підписарів Військової Канцелярії р. 1669 є прізвище Биховець; що-до ймення Зорчиного, то його в жадному офіційному спискові немає. Невідомо також, звідкіля Величко узяв тії документи, що їх у такій великій кількості він умістив у своєму літопису. Поважне серед них місце займає листування гетьманів із Запоріжжям, що з нього, за Величком, огнище українського руху. А що сказати про листи Б. Хмельницького до

¹⁾ Е. Е. Замисловский. Царствование Θεодора Алексѣевича, I, 190-198.

²⁾ Начало исторической дѣятельности Богдана Хмельницкаго, ст. 240-258.

Потоцького, Барабаша, Конецпольського? Вони являють собою неначе перифраз літописного тексту. Скаргу Хмельницького з приводу неправд Чаплинського написано доволі лагідно і вміло, а лист про це саме переповнено лайкою, тимчасом коли Хмельницький узагалі бажав миритися. У листі Б. Хмельницький оповідає про 4-денне сидіння у в'язниці, а в матеріялах, що з них користувався Величко (їх надруковано у 4-ому томі видання літопису), говориться, що Хмельницький сидів у в'язниці якихось 7 годип. Лайки в листі Хмельницького на його звичайні вирази не скидаються. Повстає сумнів що-до універсалів Хмельницького з-під Білої Церкви про лядський над українцями гніт. Подібні універсали в актах не доховалися, ні в руських, а ні в польських джерелах. Самий цей універсал має заголовок: *«Зиновия Богдана Хмелницкого Гетмана славного войска Запорозскаго и всея по обѣимъ сторонамъ Днѣпра сущая Украины Малоросійскія»*. Але такого титулу Хмельницький не вживав і Зиновієм не писавсь. У паперах «Гетмана обѣихъ сторонъ» почали вживати вже після Хмельницького. Титул-же Хмельницького був такий: *«Богданъ Хмелницкій Гетманъ съ войскомъ Его Королевской Милости (або «Царского Величества») Запорозскимъ»*. В універсалі оповідається цілу історію русів або савроматів, починаючи від переселення народів, і історію прав малоросійських. Та це пояснюється тим, що автор гаразд знався на польській книжній словесності. Відомо, як писано генеалогії по польських школах і які похвали складувано в генеалогії Петрові Могилі. Вже Максимович цього універсала за непевного мав; проте, Акти Західньої Руси (т. V), що їх редагував М. І. Костомаров, надруковано з указівкою на «Історію Русовъ» і Маркевича. Літературним стилем перейнято й надгробне Зорчине слово над труною Хмельницького про працю його на користь України, про працю, що через неї на віки вічні оживуть стародавні права і вольності українські — так могли говорити тільки у XVIII ст. Взагалі, коли Величко й користувався з Зорки, то так його перекрутив, перейнавши за-для літературних вимог свого часу, що одрізнити джерело (цеб-то Зорку) од самого Величка ніяк не можна. Навіть хронологічні дати Величкові суворої перевірки потребують. Розглядаючи Величкову працю в цілому, треба сказати, що він далеко відхиляється від ідеала літописного викладу — це, власне кажучи, мемуари, що склалися по пам'яті, по персональних відносинах, з якоюсь тенденцією, і потребують також суворої критики і що-до хронології, певности фактів і їх причинового звязку одного з одним.

Про непевність цього літопису, — каже Карпов, — я висловлювався уже не один раз. Але треба звернутися до всього змісту цього пам'ятника, бо йому надається великої ваги в історіографії. Костомаров пише, що з нього треба користуватися дуже обережно, бо там багацько анахронізмів і пізніших уставок. У «Богдані Хмельницькій» М. І. Костомаров уважає цей літопис за другорядне джерело, яке до того потребує ще й суворої критики. Одначе, сам він користується з Величкового літопису без усяких застережень. М. О. Максимович теж каже про потребу критично ставитися до цього літопису, але додає, що це инколи джерело надзвичайної ваги. І обидва

історики найбільш покладаються на діяриуш легендарного Сам. Зорки, що з нього начеб-то користувався Величко. В оглаві до свого літопису Самійло Величко посилається на трьох Самійлів — Пуфендорфа, Зорку і Твардовського. Виходить, що з творів трьох Самійлів скористувався четвертий, цеб-то сам Величко. Він сам себе зве компілятором. Але, чи було так справді? Діяриуш Зорчин був, на думку Карпова, не діяриуш Зорчин, а той самий літопис Хмельницького, що йнакше Самовидцевим літописом звегся; він тільки не зміг скористуватися з нього як слід. Г. Ф. Карпов не покладається на Величкове оповідання про Діяриуш Зорчин і каже, що воно йому нагадує оповідання про Якимівський літопис і вважає його за фальшиве, бо непевні й ті звістки, до яких воно пристосовано. Може й не вигадав сам Величко, — каже Г. Ф. Карпов, — приміром, подробиць про те, як їздив Богдан Хмельницький до Криму, бо про це оповідають і польські джерела. Але звідкіля-ж Величко узяв подробиці, коли в Зорки він брав тільки те, що було найпотрібніше. Коли Величко вигадав подробиці, а основу взяв у Зорки, як-же й тоді з'явилась протилежність звісток у Самовидця (як Величко його величає) і в інших джерелах? Захищаючи Г. Ф. Карпов Зорку од Величка і глузуючи з Величка, нагадує, що в декотрих давніших джерелах (але не каже, в яких саме) оповідається тільки про те, що Богдан Хмельницький когось кудись послав, тимчасом Величко оповідає, що туди поїхав сам-таки Хмельницький, — такий уже в Величка звичай. Але Величко не тільки прикрашував оповідання, ба й широко оповідав про те, чого в дійсності зовсім не було. На довід оцього свого суворого обвинувачення Карпов посилається тільки на один-однісінький приклад Величкової помилки, та й то запозичує цей приклад у М. О. Максимовича — це Величкова звістка про те, буцім-то Хмельницький забив свого ворога Чаплинського. Глузуючи не тільки з цього оповідання, ба й узагалі з «всепрославленнаго своєнароднаго южнорусскаго юмора» (з приводу того, що Богдан Хмельницький начеб-то звелів одтягти тіло Чаплинського од шляхетних козацьких трупів), Карпов додає, що, коли-б Величко і знав був про те, що Чаплинського тут не було забито, він-би одначе на заміну цього закінчення вигадав-би инакшу якусь сцену для свого романа, отож, наприклад, таку (далі наведемо жарт Карпова його-ж-таки власними словами): «Богданъ Хмельницкій, захвативши Чаплинскаго съ любовницею, хотѣлъ его казнить, но благоразумная и дармо погибающихъ людей жалѣющая Есеирь упростила сердитаго богатыря пощадить своего недавняго обладателя, отпустить его на волю, и за это снова наградила стараго грѣховодника любовью». Мені прикро було виписувати ці рядки, остільки вони не личать поважній науковій критиці. Але-ж це треба було зробити, — адже з Карпова дехто ладен був зробити якогось новатора в царині української історії. Як він сам висловлювався за себе, він начеб-то розчищав поле української історії та її джерела від усякого непотрібного мотлоху, яким їх позасмічували були такі українські історики, як М. І. Костомаров і такі літописці козацької слави, як Величко.

Хіба-ж це справді об'єктивна історична критика, а не глум? Нехай так — нехай тут була Величкова помилка про забивство Чаплинського, нехай навіть Величко справді од себе додав кінець, дарма що цього Карпов і не доводить, та й не можна цього довести, бо ми не знаємо джерела, з якого користувався тут Величко, — може справді він поклався тут на когось іншого — що-ж тоді? Хіба з цього можна зробити логічний висновок, що не треба покладатись на Величчину звістку про Самійла Зорку, можна обвинувачувати його у фальші, як це робить Карпов, наводячи цю єдину помилку та й на неї вказівку запозичуючи од Максимовича. І з цього єдиного факту Карпов робить висновок, що Величко «раз-у-раз широченько оповідає про події, яких ніколи не було». Так пише історію... Карпов, така його історична критика... Величко, — каже Карпов, — написав свою працю «для публіки, а не для ученого кружка спеціалістів»; его сочиненіє написано для легкого читенія»; тут він натякає на Костомарова, звідки й бере цю цитату. Висловивши *нічим не ствердженому* гіпотезу, що Самійло Зорка це був літописець Самовидець, Карпов з цього робить новий, теж необґрунтований, висновок, що коли в Самовидцевому літопису (за ним-же Зорчиному) немає офіційних документів, а вони з'являються у Величкє, дак він їх вигадав, а в дійсності їх не було. І далі цю вигадку свою він силується підкреслити, критично розглядаючи ці документи. Передовсім він спиняється на листуванні Запоріжжя з українськими гетьманами. Таких фальшивих документів Карпов зазначає три. Так, він уважає за фальшивий лист Богдана Хмельницького із Запоріжжя. Фактичний зміст цих листів збігається з тим, що є в тексті літопису, — отож коли зміст тексту не зовсім певний, то й усі листи за фальшиві визнати треба. На підставі того, що Богдан Хмельницький начеб-то повинен був удаватися до коронного гетьмана в своїй справі тільки однаковими листами, Карпов визнає за фальшивий лист Богдана Хмельницького, бо його написано не такими виразами, як колишня скарга його. Він забуває про те, що обставини, за яких писано оці документи були цілком різні: скаргу оту писав був покривджений козак, а тепер пише вже козацький отаман, нехай ще без титула гетьмана, але все-ж-таки старший. Не дивниця, що тут він торкається і питання про становище *усього* українського народу. Про це Карпов також каже, що воно було не до речі. Чом не до речі, коли зовсім навпаки, про це й мусів сказати, розповівши про свою приватну кривду, козацький ватажок. Визнає Карпов за фальшивого також і Білоцерківського універсала Богдана Хмельницького до українського народу, бо там він зве себе Зиновієм і гетьманом України обох берегів Дніпра і оповідає про все, що є у Величковому літопису. Чим-же підтримує Карпов оцю свою вигадку? Та тим, що все це викладається за хроніками «Історіи Русовъ» і Величковою. Але-ж ми гаразд знаємо, що «Історію Русовъ» було складено багато пізніш од Величкового літопису, отже тільки автор «Історіи Русовъ» міг щось позичити у Величкє, але не навпаки. Виходить, що універсал цей фальшивий тільки тому, що він є і в «Історіи Русовъ», дарма що, додамо від себе, — нам невідомо навіть, чи

автор «Історіи Русовъ» узяв його у Величка, чи де инде. А Карпов каже, що цей фальшивий універсал дочекався великої чести — потрапити туди, де фальшиве все, що там є. Далі Карпов дивується, як цей універсал надруковано в Актахъ Западнои Россіи (том 5-й, № 23), як вельми цінне історичне джерело. Про те, що універсал цей фальшивий, — каже Карпов — *здається десь* говорив Максимович. З «Історіи Русовъ» справді джерело непевне, але сказати, що не можна покладатися на ніяку звістку иншого джерела, коли щось подібне є й в «Історіи Русовъ», це вже буде не історична критика, а якась пародія на неї. Непогана й ця «бібліографічна» вказівка Карпова, що *здається десь* про фальш цього універсала оповідав раніше Максимович... За фальшиву визнає Карпов і промову Зорчину над домовиною Богдана Хмельницького, і тільки через те, що тут мова мовиться про стародавні права й вольності українські: ця фраза нагадує лемент про козацьку волю деяких сучасників Мазепи й Полуботка. Але там не тільки лемент про волю (хоч і ні в якому разі це не є довід фальшу усього пам'ятника), а й спомин про діяльність Богдана Хмельницького, навіть з фактичними вказівками, що про них справді міг знати Зорка. Далі Карпов спиняється на Величкової хронології і на підставі одного прикладу, доволі одначе неясного, висловлює думку, начеб-то й вона непевна. Нарешті, Карпов знов-таки безпідставно, каже, що з Самійла Зорки або легендарна людина, що її вигадав Величко, або про нього можна тільки сказати те, що знаходимо у Величка. Але велика одміна між цими *або*: про Зорку ми справді можемо сказати тільки те, що про нього оповів Величко, і виділити у Величковому літопису оповідання Сам. Зорки це річ неможлива, бо їх не виділив сам Величко. Та це ще не дає нам ніякісінького права казати, начеб-то Зорку вигадав Величко. Не можна погодитися і з загальною оцінкою літопису, що її подає Карпов: пам'ятник цей має тільки вагу, щоб з'ясувати погляди самого Величка і його сучасників на добу Богдана Хмельницького: цей висновок теж не має під собою ніякого міцного ґрунту.

Отакі погляди на Величків літопис висловив був Карпов у своїй монографії про початок історичної діяльності Богдана Хмельницького. Додамо, що в тексті своєї монографії він бере багато звісток про Богдана Хмельницького у Величка і тільки додає до них свої критичні замітки. Отож, робить він те-ж самісіньке, що закидає Костомарову, ба навіть С. М. Соловйову ¹⁾. Торкається Карпов Величкового літопису і в иншій своїй монографії «Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ, до исторіи Малороссіи относящихся», М. 1870, де теж користується з цього літопису ²⁾.

Проф. В. Б. Антонович у своїх лекціях про джерела для історії України висловив такі погляди свої на цей літопис. Це оригінальне й цікаве джерело для історії козащини. Видання його зроблено, як він гадає, за власним автографом автора, що зберігсь у трьох фоліянтах і якого потім ніхто

¹⁾ Нач. истор. дѣят. Богдана Хм., стор. 92-93, 101-107, 124-126, 130-133, 136-140, 160-165.

²⁾ Іб. стор. 55, 69-72.

не перероблював і не поширював, бо ніхто його й не переписував. За довід, що рукопис являє оригінал, а не апограф, править те, що, оповідаючи про ту чи іншу подію, автор частенько вліплює у свій рукопис писані й друковані оригінальні документи, що з них він скористувався як із джерела, чого не міг зробити переписувач; часом він навіть уліплює портретних діячів, що за них оповідає у літопису. Далі, на підставі тих відомостей, які дає про себе сам Величко, В. Б. Антонович складає й подає його життєпис. Там він зве його одним з найосвіченіших і найученіших людей того часу, бо в його літопису нерідко трапляються переклади з мови польської, латинської, німецької, італійської (мабуть тут мова мовиться про Торквато-Тассо, але ми не знаємо, чи ознайомивсь із ним Величко з оригіналу). Величко старанно, пильно збирає усякі джерела й документи, коротенькі літописи або, як він сам каже, козацькі кронічки, записки чужоземців і зміло користується з них, раз-у-раз їх цитуючи. Окрім історичних джерел, він мав також і публіцистичні матеріали—брошури, памфлети, сатири, а через те читати Величків літопис надто цікаво. У життєпису Величковому В. Б. Антонович підкреслює, що він переклав з німецької на тодішню літературну українську мову космографію, але, як бачимо, здається, Величко швидше знайшов рукописа, де того переклада було вже зроблено. В. Б. Антонович поділяє Величків літопис на дві частини і бачить поміж ними велику відмінність: першу написано виключно на підставі джерел і це не літопис, цеб-то щорічний запис подій, а компіляція з різних джерел. Хмельниччину Величко описує за оповіданнями трьох Самійлів, з них, безперечно, найважливіший Сам-Зорка, як сучасник подій, що саме тоді жив на Запоріжжі. Друга частина—важливіша для нас і найбільша змістом, бо написав її здебільша сучасник подій. Джерела для неї були такі—1) документи Військової Канцелярії, що з них автор міг вільно користуватися, 2) сучасне письменство. Найважливіше з неї—це невеличкі оповідання—історичні і народні—про видатніших діячів і події, і козацькі кронічки; сюди належать: поема Бучинського про боротьбу за Чигирин, оповідання про похід Сірків на Крим, опис долішнього Дніпра. Такий зміст літопису. Що-до викладання, то автор виступає перед нами як дуже освічена і вчена людина, але критичного відношення до джерел в нього не гурт. У нього багацько щиро українського гумору й широти, що дуже відбилося на його викладанні, надавши йому яскравості, та разом з тим у нього багацько риторики. Він завсіди хоче подати картини і частенько не має для них фактичних подробиць, отож часом розмальовує їх, як це зробив він на підставі оповідання з Торквато-Тассо (я-б сказав, розтягує виклад, що взагалі робить його стиль якимсь тягучим). Іноді він простісінько проминає те, що здається йому за мало цікаве (додам до цього від себе, що він проминає й те, що ми тепер мабуть були-б визнали за дуже поважне: авже-ж ми, приміром, ніколи не скоротили-б були тих звісток і документів, що були у щоденнику Сам. Зорки або в козацьких кронічках). Не аби-яку вагу має Величків літопис і через свій зміст: у ньому і певні оповідання і правдива оцінка подій; непогано

змальовано побут, подано дуже вдалі характеристики діячів (це, додам од себе, ми бачили вже в тих уривках, що їх наводили раніш). Усе це, разом узятє, робить Величків літопис одним з найважливіших і цікавих для читача.

Що можна сказати з приводу цих поглядів на Величків літопис? Визначається з усіх критиків, як ми бачимо, тільки один Г. Ф. Карпов своїм суворим відношенням до цього літопису (як, додамо, також і до всіх інших козацьких літописців). На його думку, літопис цей неправдивий, непевний і на нього не можна покладатися в оповіданні про події тих часів. Але думку цю відповідні доводи не підсилюють.

Величко зве себе *«истиннимъ Малія Россіи синомъ»*. Гаряче любить він свою неньку Україну і вирішив виєласти історію її *«простимъ стилемъ и нарѣчіемъ козацкимъ»*. Та в дійсності в нього й стиль важкенький, і мова далеко не козацько-українська. Але в основі його мови лежить українська книжна мова, з усіма її особливостями XVII ст., хоч стиль його канцелярський і в нього сила полонізмів. Величко охоче вживає не тільки польських слів і злучників, — *же, кгда, лечъ, подлугъ, теди*, а й форм, особливо дієслівних, і навіть неправильно, наприклад, *воленъ естесми*, приточуючи до них галицькі (*мусилисмо, жалъли бысьмо*), церковно-слов'янські (*не потеряли есте, наричаху*); церковно-слов'янських форм уживає він, коли оповідає про високі сюжети (наприклад, про чудо Іллінської Чернігівської ікони) або захоплюється патосом, кажучи, наприклад: *«паде, паде красная козацкая Украина Тогобочная»*; але часом слов'янізми трапляються і в звичайних оповіданнях. Є в нього, як і у Граб'янки, помилкове вживання слов'янських реченнів: *воєвождовъ, мертвоя плоти, нѣсть мощно*. Взагалі мова у Величка мішана: є в нього почуття народньої мови, та канцелярська рутина ще й козацьке «язичіє» переважають ¹⁾.

¹⁾ П. Житецькій. Енеида Котляревскаго... въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в. К. 1900, стор. 70-73.

Уривок з літопису Величка.

Р О З Д Ъ Л Ъ XVI ¹⁾.

Року отъ раздѣленія стихій 7183, а отъ повитія пеленами въ Вифлеемъ Младенца, небо облаки повивающаго 1675 года. . . Турчинъ. . . прислалъ. . . короблями въ Крымъ отъ Константинополя. . . пятнадцать тысячъ виборнѣйшихъ Стамбульскихъ янчаровъ, и повелѣлъ Хановъ Крымскому зъ ними и изъ Ордою Крымскою, наступовавшой тогда зими, постаратися конечно Запорожцовъ вибыты и Сѣчь ихъ въ конецъ разорити. . . . А такъ, скоро зима тогданная, чрезъ майстерство крѣпкихъ морозовъ своихъ, Днѣпровіе глубыни и инніе рѣчки полевіе твердими замуровала ледями и достатними приодѣла снѣгами, теди Ханъ Крымскій велѣлъ заразъ сороку тысячамъ Орди Крымской быти готовимъ до походу военного, именуемого куда, и пятнадцати тысячамъ Янчарамъ велѣлъ дати конѣ; а когда кончился постъ Филиповскій, тогда онъ Ханъ самъ зо всемъ войскомъ своимъ помененнымъ рушивши зъ Крыму, ишолъ до Сѣчи Запорожской степами, оподаль въ килко миль отъ берега Днѣпрового, аби не постереженъ былъ чрезъ Запорожцовъ, по островахъ и вѣткахъ Днѣпровихъ зимовавшихъ, очомъ все войско Низовое цале найменшой вѣдомости не мѣло. Третою теди чили четвертою ноци по Рождествѣ Христовомъ, о полуноци, зближившия Ханъ до Сѣчи, знялъ чрезъ Орду сторожу Сѣчовую, о версту чили о двѣ на мѣсцу приличномъ стоявшую; отъ которой сторожи гди увѣдомился, же уже болшей нигде инде а ни въ самой Сѣчи нѣтъ сторожи, и же войско въ Сѣчи пяное спить безпечне

¹⁾ Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ. Составилъ Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ Канцеляріи Войска Запорожскаго. 1720. Издана Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ. Київ, 1851, том II, стор. 357-366.

въ куреняхъ своихъ, радъ тому былъ велце, и заразъ едного лутшого зъ пойманнихъ сторожовъ Запорожцовъ вибравшы, и волю ему учинити зъ особливимъ награжденіемъ обѣцавши, приказалъ ему тоєю фортою, яка по ихъ-же сторожовъ ознайменню на тотъ часъ была не заперта, впровадити янчаровъ пѣхотою внутрь Сѣчи Запорожской; и такъ зъ тимъ вожемъ Запорожскимъ пославши всѣхъ янчаровъ въ Сѣчъ, приказалъ имъ вшедши въ неи належитій военной учинити надъ пяноспящими Запорожцами промисль. А самъ Ханъ зъ Ордою вколо Сѣчъ обехавши и густо обступивши, стоялъ не оподаль ея на поготовю, жебы и духа утѣкати мѣючихъ не випустити Запорожцовъ; А такъ о томъ полунощномъ часѣ, егда все войско жадной найменшой прежде не имѣло въ себе тривоги и о намѣреніи бѣсурманскомъ вѣдомости, зашпунтовавшися въ куреняхъ своихъ безпечне отпочивало, тогда янчаре пойманнимъ войдомъ Запорожскимъ незатворенною фортою въ Сѣчъ тихо уведенніи, всѣ оная улицѣ и переулки собою наполнили и аки въ церквѣ стѣснилися; готовое-же имущи въ рукахъ оружіе, Богомъ Всевидящимъ на разумѣ zostали помраченни, ижъ не помислилися що далѣй чинити и якимъ-бы способомъ тоє риперское Низо-Днѣпровихъ Козаковъ, аки Малтанскихъ кавалеровъ, гнѣздо опровергнути и самихъ всѣхъ до конца тамъ-же вибити; ниже начальники ихъ янчарскіи, тѣсноти ради тогдашня, могли зъ собою зійтися и порадитися, якъ свое злое намѣреніе зачинати и кончиты. Всю теди, яко и вишей рѣхомъ, Сѣчъ собою янчаре наплавивши, всѣ армати Сѣчовіе опановавши и всѣ згола мѣстца заступивши, бяху чрезъ килко годинъ въ недоумѣніи и тихомъ молчаніи; егда-же зъ полунощи повернуло, и благоволи Богъ Вседержитель отъ настоявшея тогда погибели соблюсти въ цѣлости жребій свой тоє православное и преславное войско Низовое Запорожское, тогда отгна сонъ въ нѣкоемъ куренѣ одному Шевчику; той убо на дѣло свое вставши а кватеку отворивши, гди скрозъ щѣлину оконичную началъ присмотрѣватися если еще рано или уже нѣтъ, ажъ увидѣлъ несподѣваннихъ людей, купно же и неприятели въ Турковъ полно натѣсненую улицу; чого любо устрахнулся, однакъ заразъ килконадцять свѣчокъ въ куренѣ своемъ тихо засвѣтивши,

ознаймилъ молчкомъ пятомъ чили шестомъ товариству картникамъ, въ томъ-же куренѣ еще не спавшимъ, но въ одномъ кутѣ закрившись тихо въ карты игравшимъ; которіи тое услышавшы и карти покинувши, заразь кинулися тихо до всѣхъ оконъ куреня своего, и не отворяючи ихъ начали въ счилини оконничніи присматруватися, аще то есть правда що имъ сказаль Шевчикъ. Егда-же и сами увидѣли полную Сѣчь своихъ непріятелей Турковъ, тогда заразь всѣхъ своего куреня товариства, которого было до полчварта ста, тихо побудили и бѣду подлежащую имъ ознайомили, которіи якъ найрихлѣй вставши, тихо поубѣравшись и до оружія припасавшись, за поводомъ атамана своего курѣнного такій учинили порадокъ, ижъ до каждого окна по килкодесять челоуѣка лутшихъ стрѣлцовъ поставили, жеби тіи безпрестанно стрѣляли, а другіи мушкеты жебы заражали. Якій порадокъ тихо въ куренѣ томъ устроивши и Господу Богу помолившись, абіе всѣ окна и оконницѣ разомъ отворили, и густо а безпрестанно въ тѣсноту янчаровъ начали стрѣляти и велми ихъ убивати; що иншіи куренѣ почувши и тѣхъ-же непріятелей своихъ явно увидѣвши, заразь зо всѣхъ сторонъ и зо всѣхъ оконъ курѣнныхъ, по улицахъ и переулкахъ Сѣчовихъ, силно густій и непрестаемій мушкетній огонь запалили, и аки молнією непрестанною темною тогда ноць въ Сѣчи своей просвѣтили, такъ тяжко Турковъ разячи, же отъ одного пострѣла два и три упадало; янчаре-же, тѣсноти ради своєю не могуци оружія своего до оконъ курѣнныхъ просто испарити, на воздухъ стрѣляли и аки козли между собою мятущися, часто густо убиваеміи на землю падаху и въ своей истой кровѣ утопаху. Егда-же ихъ въ улицахъ и переулкахъ порѣдшало такъ, ижъ заледво третая часть въ живихъ осталася, тогда Запорожцѣ обачивши, ижъ зъ куреней единъ противъ другого на непріятелей стрѣляючи и сами себѣ мусѣлы шкодити, крикнули единоголасно до ручного бою; и такъ абіе зо всѣхъ куреней разомъ, зъ мушкетами, зъ луками, списами, шаблями и дреколіємъ висипавшись, начали останокъ Турковъ тихъ невістрѣленнихъ ручнимъ боемъ доканчивати и нещадно убивати; а на самомъ свѣтаню онихъ докончили и всю Сѣчь и всѣ куренѣ зо всѣхъ

сторонь, наветь и церковь Божественую и армати всѣ кровію бѣсурманскою офарбовали и осквернили, и всѣ улицѣ и переулки Сѣчовіе тими непріятелскими трупами, зъ ихъ же кровію сполсмѣшеними и силнимъ тогдашнимъ мразомъ замороженними и склееними, наполнили такъ, ижъ зъ пятнадцати тысячь янчаровъ заледво полтори тысячи зъ Сѣчи вихопилося, и отъ Татаръ на конѣ вхопленно. Ханъ теди зъ Ордами около Сѣчи стоявій и помислного облову дожидавійся, неблагополучній чаемой ловитвѣ своей скутокъ увидѣвши, восплакалъ и якъ волкъ (подобіемъ Мамаю древняго, отъ Росіянъ на поли Куликовѣ и рецѣ Неправдѣ побѣжденного) возвилъ, толь немалое число виборнихъ Стамбулскихъ янчаровъ надъ сподѣване въ Сѣчи Запорожской утратившы и погубившы; зъ которого неблагополучія веліимъ страхомъ огорченній отъ Сѣчи рушивши, днемъ и ноцію поспѣшалъ до Криму, боячися жебы и самого его роздражненіе Запорожцѣ на конѣ всѣвши не догнали и не розгромили. Скоро теди по хмурой и темной а многокровной ноці тогдашней, хмурній и невеселій день дался видѣти очамъ людскимъ, тогда абіе зъ общого войскового совѣта, а найбарзѣй зъ кошового Сѣркового ординансу, подъ двѣ тысячи доброго панцерного товариства Запорожского на конѣ всѣвши, и вколо Сѣчи звичайную обездку учинивши, пошло въ тропи за Ханомъ; а милъ о полтретѣ отъ Сѣчи прошедши и боязнь Ханскую, ижъ безъ жадного коварства утѣкалъ цале до Криму зрозумѣвши, повернуло и само до Сѣчи, и на конецъ службы Божой zostало. А по службѣ Божой все войско общій благодарственній Богу Спасителю своему и Пресвятой Дѣви Богородици и Защитницѣ своей Всеблагоутробной молебень отпѣвши, розійшлося до куреневъ своихъ, и чрезъ увесъ день тотъ во всѣхъ куреняхъ гуляло и зъ оружія палило, и изъ арматъ всѣхъ кровію бѣсурманскою доволно окропленнихъ палиты велѣло, трупи побитихъ впулъ снѣгомъ и кровію смѣшеннихъ, и аки вали и могили по улицахъ и переулкахъ Сѣчовихъ змерзжшихся оставивши янчаровъ. Переночовавши зась, скоро стало на свѣтъ займатися, заразь по приказу кошового вдарено въ котли на раду, въ которую гди войско зійшлося, теди радилося що дѣяти зъ трупами побитихъ янчаровъ; на которой радѣ едни радили — повиволѣкавши

зъ Сѣчи трупи оніе звичаемъ бѣсурманскимъ попалити; а другіе мовили — оподаль отъ Сѣчи на снѣденіе звѣрамъ и птахамъ поотволѣкати; третіе говорили — въ землю позагрѣбати; четвертіе совѣтовали — въ воду повкидати. Зъ якихъ совѣтовъ три зганенно, а именно, еже погрѣбати въ землю, много часу забавить, и никто даромъ працювати и крѣпко умерзлой землѣ копати не похочеть; другое, еже палити, много дровъ пришлоби потерати: третое, гди бы дано звѣремъ на снѣденіе, теди тимъ звѣри розстервившися и живому войску могли би впередъ шкодити; а на четвертомъ совѣтѣ все войско перестало, еже трупи онихъ побитихъ янчаровъ виволокши зъ Сѣчи Днѣпровимъ отдати глубинамъ и бистринамъ. По якої радѣ, заразы килко сотъ челоуѣка на Днѣпрѣ, для учиненя полонокъ, виправлено, а иншимъ трупи, въ купи змерзшіеся, роздѣляти и до виволоченя готовати приказано; третимъ зась зъ конми и арканами готовимъ быти зъ ради общей повелено. А гдѣ о часѣ обѣдномъ Козаки зъ Днѣпра дали знати кошовому и атаманѣ, же пять чили шесть полонокъ обширнихъ на Днѣпрѣ уже учинили; теди заразы велено трупи оніе янчарскіе, въ кровѣ своей истой угрязнувшіе и измерзшіеся силними морозами тогдашними, арканами чепляти, до стрименъ кулбачнихъ привязовати, и пречъ зъ Сѣчи, по килконадцать, по двадцать и поболше, плитами и брилами виволѣкати и въ полонокъ оставляти; а пѣхота, при половкахъ бывшая, оніе труповъ янчарскихъ змерзшіеся брили въ полонки втаскивала и подъ людъ вправовала; а же того дня всѣхъ труповъ зъ Сѣчи не виволочено, теди и на другій день до пори обѣдной въ томъ же дѣлѣ войско попрацювати мусѣло. Здобичи Запорожцамъ зъ побитихъ янчарскихъ труповъ велмы мало що досталось кромѣ оружія; бо на побитихъ и измерзшихся трупахъ кафтани, кунтуши, кожухи, шарвари, шапки, пояси и чоботи, отнюдъ всѣ были въ одной кровѣ бѣсурманской аки омоченны и въ одну плиту измерзшіися, и еслиби ихъ хто похотѣлъ знимати и руки свои тимъ сквернити, то развѣ бы по одному трупу сокирою розрубуваль и фанти здираль зъ него шматками; яко-жь и оружіе опослѣднее (гди-жь первое оружіе заразы по доконченю бытвы еще зъ между труповъ добре неизмерзшихся повитягано) зъмежи нихъ витя-

ганно, трупи розрубуючи сокирами, а роги и шабелтаси тожь коло нихъ обрѣзованно. Кгди прето всѣ трупи оніе Днѣпровимъ глубинамъ отдано, теди все войско обще кинувшися, всѣ улицѣ и переулки въ Сѣчи, крвѣ бѣсурманской полніе, поочищали, повискоблювали и за Сѣчъ зъ снѣгомъ повимѣтували, также стѣни курѣнніе и армати Сѣчовіе, кровію вели помазанніе пообтѣсували и пообмивали, и всю Сѣчъ совершенно отъ тоєи скверни очистили. А переночовавши, и рано утрєню а по ней и службу Божію рано-жь отправивши, къ тому молебєнь благодарственій отпѣвши и води освященіе учинивши, поїшли всѣ священники тамошніи Сѣчовіи со всѣмъ клиромъ церковнимъ по всѣхъ улицахъ, курєняхъ и переулкахъ Сѣчовихъ, безпрестанно молитви отъ оскверненія читаючи и водою священною вездѣ окропляючи. По церемонїи зась оной, отъ скверни очистителной, все войско въ курєняхъ своихъ, а инніи значнѣйшіи у Сѣрка атамана кошового, до самого вечера весело гуляло и подпивало, но уже тихо, безъ громовъ арматнихъ и мушкетнихъ. Переночовавши зась, скоро свѣтъ, знову все войско въ раду собралося, и оружіємъ янчарскимъ въ купи прежде поскладаннимъ, на курєнѣ жеребями подлугъ козацкого звичаю подуванившись, приказало кошовому своему Сѣрковѣ до Гетмана Дорошенка писати, ганячи єму таковій злобній противъ себе поступокъ; а само войско того-жь дни, єдно въ острови и вѣтки свои розехалося, а другое до праздника Богоявленского въ Сѣчи удержалося, а по празнику и тоє до своихъ вѣтокъ розехалося.

... Наконєць сєго дѣянїя прилагается и тоє, же по вибытю янчаровъ, въ Сѣчи обрѣлося живихъ, на рознихъ мѣсцахъ притулившихся и отъ тогдашнея смерти скрившихся, раннихъ и цѣлихъ полтораєта чєловѣка и чтири аги; о которихъ неволникахъ гди Ханъ Кримскій увѣдомился, теди писалъ до Сѣрка и до всего войска Низового проєячи велєце, абы тихъ неволниковъ, спустившихся на єго Ханскую дишкрецію, отпустило къ нему въ Кримъ; на що Запорожцѣ всѣ обще гди соизволили и до Хана о томъ отписали, теди Ханъ приславши по тихъ неволниковъ зъ Криму подводи, прислалъ на онихъ войску Запорожскому подарунку дванадцять тисячъ киндяковъ и болшихъ бутъ шесть доб-

рого вина Кримскаго; що Запорожцѣ вдячне отъ Хана при-
нявши, и неволниковъ янчаровъ полтора ста, хлѣбомъ, мя-
сомъ и рыбами на дорогу подлежащую узapasивши, отпу-
стили заразъ зъ Сѣчи до Криму; аговъ зась чтирохъ при
себѣ задержали, для того, же они Ханской дишкреціи не по-
вѣраючися, сами отъ себе поступили войску Запорожскому
по двѣ тисячи левовъ, которіи якъ скоро зъ Стамбулу до
Криму а зъ Криму до Сѣчи припроваженни, такъ заразъ и
аги оніе зо всякимъ на дорогу вспоможенемъ, зъ Сѣчи до
Криму честно zostали отпущенни.

Въ помененной Запорожской зъ Турками битвѣ и завер-
сѣ ноцной забито и Запорожцовъ пятьдесятъ человекъ, а
ранено до осмидесять товариства; мертвихъ теди чеснимъ и
знаменитимъ погребеніемъ все войско, прежде янчарского по-
хороненя, землѣ предавши, сорокоустъ за всѣхъ общій свя-
щенникамъ Сѣчовимъ неотлагателно и непрестаемо, зъ награ-
жденіемъ за труды тїи достойнимъ, отправати велѣло; а
раннихъ целурикамъ Сѣчовимъ, за награжденіе зъ скарбцу
войскового имъ данное, лѣчити приказало. Султанъ Турец-
кій дочувшися о пропалихъ его въ Сѣчи Запорожской ви-
борнихъ янчарахъ, велми узлился на вейзера своего, же со-
вѣтоваль ему на Запорожцовъ виправити тихъ янчаровъ; за
що любо пощадѣлъ его голову, однакъ всѣ добра вейзѣр-
скіе до казни своей Царской велѣвши забрати, самого его
на вѣчную ссилку въ Родосъ велѣлъ отправадити. После
того вибитя янчаровъ въ Сѣчи Запорожской, уже по всѣ
часи не отважился Турчинъ ни разу надъ Запорожцами и
ихъ кошемъ жадного найменшого чинити промыслу ку ихъ
искорененію.

Р О З Д І Л І Х.

Літопис Юзефовичів. Київський літопис. Літописець знатніших дѣйствъ и случаетъ. Краткое описаніе Малороссіи. Діаріумі і кронічки. Манастирські і місцеві літописи. Хронографи, хроніки і синодики.

Наприкінці розглянемо коротенько решту українських літописів. Де-вілька з них уміщено в «Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, изданномъ Коммиссією для разбора древнихъ актовъ». К. 1888, ст. LIX+322.

Сюди увійшла «Лѣтопись событій въ Южной Руси Львовскаго каноника Яна Юзефовича» (1624-1700 рр., ст. 115-212). У передмові до цього літопису проф. В. Б. Антонович подає звістки про його автора, характеризуючи його й усенький його твір (у «Сборникъ» надруковано допіро невеличку його частину, що має найбільший для історії України інтерес). З автора того був львівський мешканець. Народивсь він у дуже заможній міщанській родині, яка одначе зовсім збідніла. Був з нього фанатичний католик і за дорученням од львівського архієпископа склав він латинською мовою історію львівської католицької архієпископії; до неї увійшла й тая частина його літопису, що її видрукувано. Тут у нього сила звісток про козацькі повстання, що їх він описує, як сучасник і свідок подій, про татарські напади, боротьбу поміж поляками і турками за Поділля. Ідеологія в нього суто шляхетська, до селянства (він зве його *plebs rustica*) ставиться надто вороже; погано ставиться Юзефович і до козацтва узагалі й до Богдана Хмельницького зокрема — для нього великий гетьман — звичайнісінький тиран. Особливо багато подробиць він подає про Богданову облогу Львова на підставі місцевих джерел (записок міщанина Кушевича, міського архіва, оповідань свідків); про те, як Хмельницький вдруге обложив Львів, автор також оповідає дуже широко, користуючись з щоденника, що його склав сучасник, львівський студент Берженцький. Є в Юзефовича чимало цінних звісток про історію Львова та його міської громади, та цю частину його літопису в нашому збірникові не вміщено, дарма що в передмові редактор видання, проф. В. Б. Антонович, скільких разів за неї згадає.

Другий літопис у цьому збірникові це *Київський літопис* (1241-1621 р.) (стор. 73-92). Його було складено наприкінці першої чверти XVII ст. Видано його за двома рукописними списками — уставника Межигірського ман. Коцаківського і О. М. Лазаревського. Це — компіляція, складена з дав-

ніх руських літописів і польських істориків XVI ст. (Стрийковського, Гваньїні, Більського); є й такі звістки, що увішли до Київського Синописа; трапляються, нехай і зрідка, додатки, узяті з невідомих варіантів руських літописів. Є тут окреме оповідання «*О церкви Соборной мурованой, иже въ Кіевѣ стоить на Подолѣ, якъ поправлена на старомъ фундаментѣ*». Оповідання це склав був уставник цієї церкви під Кирило Іванович (як про це читаємо у самому літописі). — «*А былъ приставомъ и дозорцою до той работы панъ Сызонъ Балыка, упрошоный отъ всего мѣста. Да не возми никто сихъ словъ ложю, но вѣруй, истина бо есть все; и азъ недостойный во цереохъ, Кирило Ивановичъ, на тотъ часъ будучи мнѣ уставникомъ при той церкви, огледахъ все очима своими, написахъ достоверно*» (стор. 83). Найважлива частина літопису—самостійна і доволі цікава—захоплює роки 1608-1621; її писав сучасник подій, як це видно з його віршу про підстаросту Черкаського кн. Лика, де він каже про його вчинки, що «*самъ, при боку его будучи, почасті естемъ сведомъ*» (стор. 91).

Далі в збірникові йде: «*Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялося въ Украини малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ*» (стор. 1-69). Варіянта цього літопису видав Білозерський у збірникові «Южно-русскія лѣтописи»; там він мав трохи инакше назвисько: «*Краткое лѣтоизобразительное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніе, что въ какомъ годѣ въ Украинѣ Малороссійской дѣялось, найпаче кто именно когда былъ козацкимъ гетманомъ и о протчихъ приключеніяхъ отъ Россіи, кратко*». (Южно-русскія лѣтописи, т. I-й, ст. 51-106).

Білозерський, видавець літопису, висловлює думку, що літописа цього аж трое авторів складали—перший вів його від 1587 аж до кінця XVII ст. в Західній Україні, другий—від 1692 до 1703 р., третій від 1729 геть аж до 1750 р. (останню частину складали чи не двоє осіб разом, можлива річ, духовні); останні частини—коротенькі й торкаються головним чином Чернігівщини. Костомаров і собі гадав, що літописа кілька осіб складало. В. С. Іконников каже, що останню частину літопису (1703-1725) написала особа, що близько стояла до українських подій першої чверти XVIII ст. ¹⁾. Як гадав видавець, з автора був один з урядовців гетьманської канцелярії, що повинні були вести її діяріуші; з них були люди освічені, декотрі з них училися в Київській Академії; отакий автор діяріуша був, наприклад, з М. Ханенка, що його діяріуша видав Бодянський у «Чтеніяхъ». Можна гадати з деяких указівок, що автор перебував на Сіверщині; наче свідок, він описує пригоди, що трапилися з Полуботком; широченько оповідає про Мазепу та як той зрадив Петра. Цікаві його звістки про командиранці та походи козаків, про приїзд на Україну Меншікова, про повернення Палія з Сибіру.

Проф. В. Б. Антонович порівнює обидва варіанти й робить такі-о висновки. Варіанти ці в першій своїй частині з р. 1662 один на одного ски-

¹⁾ В. С. Іконниковъ. Опытъ рус. исторіографіи, томъ 2-й, 2 пол., стор. 1569-1572.

даються, але далі, особливо від р. 1682 починаючи, в першому варіанті дедалі більше нових уставок, а від р. 1692 обидва тексти зовсім своїм змістом розходяться; текст рук. Білозерського наприкінці надто короткий і сухий, і кінчається 1783 р.; навпаки, текст рук. Антоновича величезний і кінчається р. 1737 (оповіданням про облогу Очакова). В. Б. Антонович гадає, що обидва тексти на початку мали одне спільне джерело і за таке джерело є «Краткое описание Малороссии» і перифраз його «Краткая летопись Малыя России» Рубана. Далі складач списку Білозерського почав скорочувати виписки з свого джерела, а від р. 1692 почав виписувати свої звістки вже з іншого джерела, вряди-годи тільки вдаючись до «Краткого описання». Складач Антоновичевого списку, навпаки, позичає свої відомості з якихось інших джерел, і кінець літопису в нього зовсім оригінальний і незалежний од «Краткого описання». І в першій частині літопису є чимало звісток, запозичених з різних джерел; вони на три групі поділяються: подробиці деяких подій і поправки до них, додаткові дані про православну ерархію, відомості про епідемію, про сарану, землетруси, комети.

В. Б. Антонович висловлює думку, що додатки ці, які надають цьому літописові особливої ваги, запозичено з фамільного літопису Лизогубів і що навіть самого літописця склав був генеральний обозний Як. Лизогуб¹⁾. І я гадаю, що цю думку В. Б. Антонович довів як-найкраще (див. стор. VII-XII): про Лизогубів у літопису подано незмірно більш відомостей, ніж те випадало, коли-б з складача його був не Лизогуб, а особа, котра не користувалася Лизогубівським фамільним літописом. Особливо багачко подробиць про Якова Лизогуба. Літописця було складено р. 1742, про це згадувано в самому літопису: дарма що літописця було доведено тільки до 1737 р., все-ж під р. 1710 ми читаємо *«1710 года моровая язва великая, перва въ Киевѣ, потомъ въ Черньговѣ, въ Седнезѣ, Переяславѣ, Сосницѣ и прочихъ мѣстахъ и селахъ была; на людей и на скотъ падежъ, на скотъ и послѣжъ отъ шведщины въ разныхъ мѣстахъ мало не по всякъ годъ падежъ про-являлся даже до 742 г. въ которомъ я писалъ сію гисторію»* (стор. 50).

До літописів XVIII ст. належить і «Краткое описание Малороссии». Літопис цей був досить поширений. Дуже рано його було й надруковано. Це, очевидно, через те, що текст його був короткий і яскравий. Як свідчить історик Маркевич, оригінал цього літопису гетьман Розумовський подарував р. 1753 до Російської Академії Наук, а копію унука гетьманова подарувала матері кн. Репніна в його Яготинську книгозбірню; з нього користувався Маркевич, називаючи його літописом Розумовського; од нього він перейшов до Румянцівського музею. Р. 1877 Рубан у Петербурзі видав *«Краткую летопись Малыя России»*, що за неї видавець каже, начеб-то записи цього літопису від 1506 геть аж до 1734 р. вели генеральні писарі, починаючи від

¹⁾ В. С. Іконников гадає, що його склала особа, близька до Лизогубів, бо на Як. Лизогуба автор посилається. І. Костомаров і Максимович кажуть, що в оповіданнях цього літопису про події 1648-86 рр. дуже мало нового. «Отеч. Зап.» 1857, № 2, 117-120; Соб. Соч. Максимовича, I, 240.

гетьм. Б. Хмельницького і кінчаючи Д. Апостолом, і що він, видавець тобто, здобув його начеб-то від Г. Кониського. А втім, це помилка, ще й не аби-яка, отож порівнявши тексти літописів Рубанового і «Краткого описанія», побачимо, що вони тотожні, хіба-що мову трохи підновлено й пороблено деякі додатки про події 1704-1776 р., про управління на Україні (додатки оці канцлерові Безбородькові належать); віп-таки додав і списки гетьманів. З тексту цього літопису скористувався достотно і Шерер у своїх «Анналах Малороссіи» (французькою мовою писаних). «Краткое описаніе» видано як додаток до Самовидцевого літопису; воно було також за джерело для відомого нам літопису під назвою «*Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ*»..., що його видав був Білозерський (в «Южно-русскихъ лѣтописяхъ», стор. 51-106) і Антонович (Сборникъ лѣтописей, изд. Временной Коммиссіей, 1888, стор. 1-69).

Окрему групу становлять *діяріуші* і коротенькі *місцеві літописи*. Про них згадують і з них користувалися Граб'янка й Величко. За зразок такого діяріуша правити може кронічка козацька, у Переяславі р. 1636 складена; уривки з неї збереглися в Величковому літопису. Пізніший компілятор, полковий обозний в Прилуках *Лукомський*, що склав був «*Собраніе историческое*», посилається на «*старые вѣрные лѣтописи*» [це «Собр. ист.» надруковано при літопису Самовидця у виданню Київської Комісії (починається роком 1299, а кінчається 1599)]. Є згадки в Мазепиному листі про літописця Аф. Заруцького. Полк. Полуботок склав реєстра місцевих подій 1452-1715 р., а Маркович з XIV ст. геть аж до 1654 р. Є ще двойко рукописів місцевих літописів — Переяславський і Новгород-Сіверський (до 1759 р.). «*Повѣсть о томъ, что случилось на Украинѣ, какъ она Литвою завладѣла ажъ до смерти Гетмана Б. Хмельницкого*»¹⁾. В Сулімівському архіві переховувалась невеличка кронічка з 1640 по 1762 р. з деякими цікавими фактами з історії Слобожанщини й Гетьманщини²⁾. Видатний літопис пізньої доби це «*Собраніе историческое*» Ст. Вас. Лукомського (в Малорос. городъ Прилукахъ 1770 р.). Воно вміщено в другому виданні літопису Самовидця, стор. 147-313, і охоплює події з 1229 по 1599 р.; а друга його частина це почасти переклад оповідання М. Титлевського про війни турецького султана 1620 й 1621 р., доповнений додатками про українські події з українського правдивого літопису, а почасти переклад щоденника Окольського про повстання Острияниці проти поляків, також доповнений з українського літопису. Його було надруковано в 4-й частині літопису Величка (у додатках). Це компіляція, що її склала досить освічена людина — з Лукомського був вихованець Київської Академії. Ідеологія його урядова. За цікавіші визнають звістки про запорізький побут XVI ст., про реформу козацтва Ст. Баторія, то-що³⁾.

¹⁾ В. С. Иконниковъ, Опытъ рус. истор. т. 2-ий, 2-ая пол. (стор. 1603-1605); автор посилається там на Днев. Зап. Ген. Подс. Як. Марковича, I, 454-460, 509-551. Автор посилається на «Чтенія» годъ Ш, 1847, № 5, стор. 1-16.

²⁾ Ibidem, з посиланням на Зап. О. Лазаревського в «К. Стар.», 1883, № 3, стор. 680-682.

³⁾ Ibidem, стор. 1606-1608.

Ізм. Ів. Срезневський у своєму «Українському літопису» (1640-1567) Х. 1835 надрукував також одного українського літописця. У збірникові літописів, що його видав Білозерський, є хронологія гетьманів; там-таки розміщено «Слово во время бездождія и лементъ людей побожныхъ»; указівки на інші дрібні літописні замітки наводить той-таки В. С. Іконніков¹⁾.

Є чималенька група монастирських та місцевих літописів. *Хмельницький літ.* (1636-1650). складений в м. Хмельнику в другій пол. XVII в. і надрукований при літопису Самовидця (стор. 77-81). *Львівський літопис* — його було надруковано скільких разів, між иншим у «Сбор. Общ. Ист. и Др.» за списком Зубрицького, т. III, 1839, 232-267 (з 1498 по 1649 р.). Напочатку коротенькі звістки, а від р. 1630 щорічні широкі записи, що торкаються, головним чином, Поділля, Галичини, Київщини, ба навіть Переяслава; є вказівки на татарські напади й стихійні явища, на козацькі війни. З автора був чернець Межигірського монастиря. Жив він у Києві і стояв близько до подій, що описує в останнє десятиліття²⁾.

Літопис *Межигірський*; він охоплює 1608-1700 рр. Гадають, що його було складено у Межигірському монастирі, адже розглядає він здебільша події цього монастиря. Складав його, очевидно, Коцаківський — його ігумен. Але дехто висловлює й думку (П. Клепатський³⁾), що іще з більшим правом літописця того можна було-б назвати переяславським, бо в ньому не дві, але аж п'ятеро звісток про Переяслав. Тимчасом звісток загального, не локального характеру в ньому більше, отож, живовидячки, і не випадає звати його ані «Межигірським», ані, тим більш, «Переяславським».

Далі йде власне не літопис, а щоденник-діяріуш похода проти запорізьких козаків 1625 р. (стор. 103-112). В додатках розміщено *Добромильський літопис* (239-240) і літопис *Львівського кармелітського монастиря* (стор. 239-245), що будь-якої ваги не мають.

Літопис *Густинського ман.* (1600-1641 рр.) (у «Чтеніяхъ» 1843 р. кн. VIII, стор. 1-76), де є відомості про Копинського (його ігумена), про єрусалимського патріарха Теофана, про Вишневецьких. Скидається на нього й літопис *Мгарського Лубенського м-ря* (Києв. Стар. 1889, №№ 4-6). Є багатько й інших монастирських літописів⁴⁾ (приміром, *літ. Сатанівського ман.*, що його описав В. Б. Антонович у своїй «Моногр.», 345-351). Є ще й літописи інших типів, — це вже не давні літописи, а історичні збірники в літописній формі, що їх склали сучасні автори на підставі різних джерел; гава, наприклад, величезна «*Сводная Галицко-Русская летопись з 1600 по 1800-й рік*», що її склав Петрушевич (у Львові видана), або Ден. Зубрицького літ. Львівського Ставропігійного братства.

¹⁾ Іконніковъ Опытъ рус. ист., т. 2, 2-ая пол. стор. 1609.

²⁾ Іконніков (стор. 1530-1531) посилається на «Мат. для ист. возсоединенія Россіи», I, 311-322.

³⁾ П. Клепатський. Огляд джерел до історії України, вип. I, стор. 101.

⁴⁾ Див. про них у В. С. Іконнікова, *ibidem*, стор. 1535-1540.

Місцеві літописи взагалі, долучаючи сюди й монастирські, — вони так само до місцевих належать, — мають у цілому значіння через свій фактичний зміст, що доповнює де-в-чому зміст загальних літописів; в них одбивається настрої й ідеологія їхніх авторів, отже й доби; найбільшу-ж вони мають вагу для історії місцевої, її в нас ще й дотепер мало вивчено, тимчасом вона має й педагогічне значіння. Ми знаходимо в них численні відомості про стихійні лиха для людности — пошесті, сарану, неврожаї, звістки про землетруси, повідь, ранні морози, посухи, ба навіть про комети і повір'я, звязані з цими природними явищами, також подають дещо про народне життя й світогляд.

Окреме місце займають ще *хронографи, хроніки й синодики*. Серед списків хронографів, що дуже відомі в російській історіографії, визначається їх південно-руська українська редакція; вона одрізняється од великоруських і мовою, і змістом, і джерелами (чимало запозичень з хроніки Більського). Хронографи здебільша походження великоруського, але є й група південно-руських — українських, що виникли на ґрунті української культури і латино-польських на неї впливів; вони відрізняються од великоруських і змістом і мовою. Що-до хронік, то тут треба назвати *«Кройнику зь лѣтописцовъ стародавнихъ» Сафоновича* (1655-1672), вона є в різних рукописних списках. Сам автор пише за себе: *«что де изъ разныхъ лѣтописцовъ рускихъ и хроникъ польскихъ вычиталъ, тоє пишу»*; в оповіданнях з литовсько-польської доби він виключно користувався Стрийковським ¹⁾. Є рукописний список (неповний) хронографа південно-руської редакції *«Книга глаголемая Кроникъ»*, що його описав А. Н. Попов. А. Боболинський склав хроніку *«Лѣтописецъ си есть кроника»*, що переховувалася в книгозбірні Чернігівської семінарії. Боболинський написав її в Чернігові р. 1699 і передав до семінарської книгозбірні, але там вона не збереглася цілком; декілька аркушів з неї взято було до Київа і видано при Граб'янчиному літопису, а окрім того не вистачало другої половини її (від 391 до 636 арк.); її захопив був відомий польський збирач Горшковський, нині вона переховується в Кракові. Другий (давніший) список цієї хроніки був у Максимовича, 3-й (неповний) перейшов до В. П. Науменка. 4-й належав К. Н. Бестужеву-Рюмініві, що передав його до Петерб. Публ. Б-ви. 5-й список — Сибірський. Усі ці списки чималою мірою один на одного скидаються. За основне для них джерело були великоруські хронографи. Першою спробою загальної російської, а почасти й української історії, був *Синописъ*, що за автора його мали *І. Гизеля*. Синопис цей мав не аби-який успіх і його було видано аж трицять разів, починаючи з XVII ст., у Київі й Петербурзі. Це теж компіляція, складена на підставі руських і польських літописів, Патерика, Сафоновича. Нехай автор часом торкався і північної Русі, все-ж-таки по суті це київська хроніка ²⁾. Це перша спроба української історії, на зразок *«Ядра російской исторіи»* Манкієва. *Синодики* це

¹⁾ Ibidem, стор. 1543-1547. ²⁾ Ibidem, стор. 1547-1557.

церковні та монастирські пам'ятники. Вони найбільший інтерес являють для *генеалогії* вищих верств людности — князів, шляхти, то-що. За давніші з-поміж них треба визнати — «Помянникъ Кієво-Печ. Лавры» (к. XV і поч. XVI в.); другий — 2-ої чверти XVI в.; «помянники» інших київських монастирів (Михайлівського, Межиг.); є чимало галицьких синодиків; найдавніший — Львівського Ставропігіяльного братства (к. XVI ст.); цікаві *цехові*, напр., братів ремесла кушнірського цеху Старосамбірського 1633 р. За найдавніший з українських синодиків треба визнати Любецький. Він має велику історичну вагу. Треба згадати також, нарешті, про Синодик Святогірського монастиря (Ізюмського повіту на Харківщині), ніде не надрукований.

Уривки з літописів.

№ 1. Уривки з літопису Юзефовича.

1624.

Cosaci quoque Zaporovienses, damna innocentis Russiae ulturi. mense Septembri ex Borysthene centum myoparonibus per Pontum Euxinum Constantinopolim usque delati, oppidum Turcarum non incelebre, Jangikie dictum, exciderunt flammisque vastaverunt. Qui postea, opimis spoliis aucti, Turcis Constantinopoli ipsa magno terrore correptis, nec per sex horas opem suis pereuntibus ferre audentibus, quinimo parata triremium classe, secure regredientes spectantibus, feliciter domum remearunt.

1625.

Interim Cosaci pro restituendo fratre ad principatum, quem Turcarum imperator exauthoraverat, a Mechmet Gereio vocati, totam Tauricam, usque ad Capham, in ultima ora sitam, peragrarunt, Tartaros partis adversae multoties fuderunt, et domum cum gloria et

1624.

А козаки запорозькі, щоб помститися за шкоду, зроблену безневинній Русі, в вересні, допливши стома невеличкими суднами по Чорному морю до Костянтинополя, зруйнували ще й спалили досить знане турецьке місто Янгікє. Тоді здобувши вони добру поживу, щасливо вернули додому, бо турки в самісінькому навіть Костянтинополі з великого переляку аж шестеро годин не зважувалися ратувати своїх товаришів, що загибали, та, маючи готові галери, необачно дивились, як утікали козаки.

1625.

Тимчасом козаки, що їх викликав Мехмет Гірей, маючи на думці знову повернути давню гідність своєму братові, якого скинув був турецький султан, пройшли усеньку Таврію геть аж до Кафи, що лежить на крайньому побережжі, та, розбивши кілька разів татар ворожої партії, з славою пере-

victoria redierunt, quod et iterum prospere fecerunt, at Mehmet Gereium ipsum (quod unam eorum plalangem dolo excindi fecerat) trucidarunt, ac servatis ordinibus, inter continuos cum Tartaris conflictus, ad propria remearunt, ita ut Turcarum imperator de violatione pactorum cum rege per legatum expostulare debuerit. Quocirca Konicopolscius, iam tunc palatinus Sendomiriensis, militiae regni praefectus, collecto exercitu auxiliisque a proceribus petitis, ad eosdem, versus Kryłow stativa agentes, triginta millia numerum complentes, castra movit. Et quia moniti arma ponere recusarunt, proelio eos aggressus, ad lacum Kurukow et silvestria loca recedere compulit, ubi, post sanguinolentas castrorum oppugnationes, caedesque multorum ex parte utraque, coram regiis delegatis subjectionem jurarunt, tum quod in ditiones Turcarum amplius excurrere non audebunt, sola auctione stipendiorum contenti, jurejurando sese abstrinxerunt.

1669.

Tartari partem exercitus nostri. pro excubiis in Ukraina stantem, nihil opinantem, adversi conspiratione cum cosaccis inita, disjecerunt, victoriae impetu in alias cohortes, proximis Russiae et

можцями вернулися додому; їм пощастило і вдруге зробити такий похід; а самого Гірея (за те, що він хитрощами знищив один з їхніх загонів) вони забили; стрійною лавою, безперестанно б'ючись з татарами, вони повернулися на батьківщину; отже турецький султан мусів через посланника домагатися, нехай його за порушення умови з королем завдоволено буде. Тому Конєцпольський, що був тоді вже за Сендомирського воєводу й стояв на чолі королівського війська, зібравши військо та здобувши допомогу («помічні загоны») від магнатів, рушив проти козаків, які стояли тоді кошем біля Крилова, у кількості 30.000 душ. А через те, що його пропозицію здатися, вони одкинули, він напав на них та примусив відступити до Курукова озера та лісної околиці, де, після кривавих приступів на кіш та великої загибелі з обох боків, козак перед королівськими посланцями повлялися в покорі та, завдовольнившись самісіньким побільшенням платні, звязали себе клятвою не вдиратися більше в турецькі володіння.

1669.

Татари, змовившись з козаками, розігнали частину нашого війська, що стала сторожею на Україні, не сподіваючися ніякої біди; запалені своєю перемогою вони нараз вдарили і на інші загоны, що стояли зимним постоем

Wolhyniae oris hybernantes subitanee invecti, eas disperserunt, ex nunc in ultiores Russiae provincias sese effuderunt, terrorem et stragem igne, ferro longe lateque dederunt, innumeram multitudinem promiscui sexus et status hominum in servitutem abduxerunt.

1685.

Hoc anno in locum generalis Samujłowicz cosacorum, nostris polonis infensi (qui per suos milites herbas, gramina, foena omnia exurebat et sub ficto nomine scytharum ulterioris persecutionis bellicae Gallicini adinveniebat, secretasque conferentias cum hano habebat, ideoque sub custodiam Moschorum ferro manus pedesque ligatus traditus erat) alius, nomine Mazeppa, nobilis polonus ex palatinatu Wolhyniensi, nobis non adeo pro illo tempore favens, suffectus est. Hic in aetate tenera adamaverat quandam viro nobili polono maritatam mulierem, in cujus consortio forte deprehensus, toto corpore nudatus, virgis recentibus ad sanguinem bene caeditur, mox equo effreni manus pedesque ligatus male imponitur, ac in sylvas profundas, proximiores deserti, quasi in praecipitem mortem casumque incertum abigitur et quasi in exilium vitae impellitur.

Multos tamen casus felices fecit; ita et hunc, nescio quo fato vincula stricta et effreni equi praecipitia eludatus, Zaporoviam per-

в найближчих околицях Руси та Волини та й розвіяли їх; потім, вдершися в дальші місцевості на далекому просторі, жахаючи та нищачи все вогнем та мечем, увели в рабство безліч людей, не розбираючи ні полу, ні стану.

1685.

Цього року замість козацького гетьмана Самойловича, що вороже ставивсь до нас, поляків (зо своїми козаками він палив траву, всі хліба та сіна та посувався задля вигаданої причини ніби-то переслідуючи далі скитів, що з ними воював Голіцин; а тимчасом мав таємні зносини з ханом; за це, скувавши йому руки та ноги залізними байданами, його передано у в'язницю москалям) — поставлено иншого гетьмана, вельможного поляка з Волинського воеводства, на прізвище Мазепу, який в ті часи не дуже схилявся до нас. Ще за-молоду він закохався в жінці одного вельможного поляка та випадком його з нею надибано, за що, роздягнувши до гола, його до крови видрано свіжими різками, потім пов'язавши руки та ноги, прив'язано боляче до розгнuzданого коня й вигнано в темні ліси, близько пустелі, прямо як комить — головою на смерть, — недолю та заслання (з життя).

Однак йому часто щастило; пощастило й тепер: не знаю вже як йому вдалося впоратися і з тугими путами і з шаленим бігом розгнuzданого коня,

venit, ubi Zaporoviensium militiae associatus, tantum fortuna belli profecit, ut Cari Moschoviae favore et imperio ducem Zaporoviensium dici meruit, ac per 30 ac ultra annos et victorias Moschis ex scythis et turcis et sibi divitias et suppelectilem multam comparaverit, quas tamen perfidia sua, cum suecis victus, perdidit. Factis de his inferius (si Deus permiserit) dicam.

але він прибув до Запоріжжя; вступивши до запорозького війська, він виявив такі успіхи на війні, що заслужив милість московського царя й був од нього призначений на гетьмана запорозького; на протязі більш як 30 років він допомагав москалям бити скитів та татар, а собі нажив багатства та хатнього добра, однак через свою зрадливість втратив їх, розбитий вкупі зо шведами. Про ці події (якщо Богові буде вгодно) я розкажу нижче... ¹⁾.

№ 2. Уривки з «Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ»... ²⁾

1694 года о масляницѣ татаре въ Переяславскихъ селахъ шкоды значніе подѣлали, села попалыли, а людей въ неволю много забрали. Тогдажъ компанія и городовіе козаки и Палѣй, на Очаковъ пойшовши, попустошили и на 300 живыхъ турокъ съ корогвами ихъ въ Батуринъ препроводили.

Тогожъ году Чернѣговскій полковникъ Яковъ Лизогубъ въ 20,000 козацкого войска на Буджаки за Днѣпръ ходилъ, Паланку и многіе села разоривши, зъ великою добычею и ясыромъ килькотысячнымъ и скотомъ безъ числа щасливо возвратился на Украину, которому и булава гетманская подъ Каменемъ была повѣрена и тотъ ясиръ къ Государямъ на Москву отосланъ, за якую службу жаловане пребогатое получили.

1715 года Сулима, хорунжіи енеральный съ 10,000 войска козачого посыланъ робить каналы до озера Ладоги и на пути умре. Ладога озеро близко великого Новгорода, геть за Петербургъ; зъ него Нева рѣка вытекаетъ; озеро очень великое длиною и шириною да и страшное, понеже рѣдко когда тихо

¹⁾ Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси. К. 1888, стор. 115-116, 198, 209. ²⁾ Ibidem, стор. 37, 52, 55.

стоять и въ суднахъ на оное со страхомъ смертнымъ развѣ пускаются и почитай въ отчаяніи...

Тогожь года бунчужного енерального Якова Лизогуба послано въ Стародубъ для охраны козаковъ отъ Александра князя Меншикова, и правилъ тамъ чрезъ цѣлый годъ за цѣлого полковника Стародубовскаго. Сей Меншиковъ, взявши подъ свое владѣніе Почеповскую волость, отъ гетмана Скоропадскаго уступленную, великіе утиски и разные мордованя козакамъ Почепскимъ дѣлалъ, хотячи въ подданство подгорнуть себѣ; такожъ Мглинъ мѣстечко и сотню туюжь налегаль подъ свое владѣніе подбить, устроилъ же былъ крѣпость за городомъ Почепомъ и за рѣкою земляную и палаты каменные коштовныи и мистерныи мастеромъ нѣмецкимъ и церковь каменную до заломовъ устроивъ на кшталь батуринской Троицкой, и назвалъ тую крѣпость Александрополь; однакъ все тое спустѣло, когда его, Меншикова, взято въ сылку на Сибирь, где и животъ свой окончилъ и, хотя не насытнѣй былъ почитай не малою честію государства, однакъ халупою, сказують, въ хладномъ Березовѣ житіе окончилъ и сажень земли тѣлу своему только всего занялъ, да и то въ глубинѣ...

Въ томъ же году (1721) заранѣ Павелъ Полуботокъ чернѣговскій, да Андрей Марковичъ лубенскій полковникъ зъ 10,000 войска ходили до Ладоги озера — робыть каналы, гдѣ премного козаковъ вымерло и почитай половина заледво выйшла оттудова...

№ 3. Уривок з Київського літопису.

Въ томъ же року 1620 дня 4 паздерня короля его милость теперешнего, Жикгимонта третего у Варшаве, кгда входилъ до костела, неякий Пекарский шляхтичъ зъ за дверей костельныхъ короля его милость чеканомъ обухомъ въ голову вдарилъ; розрухъ барзо великій былъ въ месте; удавано, же татаринъ короля его милость забилъ. Потомъ за тотъ злый учинокъ оного Пекарского срокгою мукою страчено.

№ 4. Уривок з Межигірського літопису.

Року 1637 знову війну поднесли козаки против коронѣ полскої, на ймя Яцко Остриянинъ, Скиданъ, которыи подѣ Говтвою битву учинили и подѣ Лубнями, а князь Вышневецкий Еремѣяшъ, зъ войскомъ своимъ пришедши подѣ Лубнѣ въ свои маестности, зъ ними битву учинилъ, а они изъ обозу утекли, а ксіонже Еремѣяшъ Вышневецкий погналъ за ними въ тропы и осадилъ ихъ въ мѣсцѣ тѣсномъ подѣ Старцемъ, близко Днепра, нижей Жовнина; а Яцко Остриянинъ, поднявши козаковъ килка сотъ, передался цару Московскому, а царъ Московский, принявши его, осадилъ тымижъ козаками слободу на рѣцѣ Донцу, котрую прозвано Чугуевъ; а которыи ся остали на Старцу, гетманъ Миколай Потоцкий, гетманъ полный всѣхъ подѣ свой реиментъ взялъ и полковники ляхи надѣ каждымъ полкомъ поставилъ.

Р О З Д І Л Х.

Побажання що-до літописної справи.

Як-же узагалі стоїть справа в українській історіографії що-до видання українських літописів? Що можна про це сказати хоча-б на підставі наведених фактів? Видання їх ніколи не мало планового, систематичного характеру. Видання давніх літописів князівської доби входило тільки в загальний план видавництва Петербурзької Археографічної Комісії, отож Київська Тимчасова Археографічна Комісія навіть і не ставила перед собою мети видати согрус українських літописів, починаючи від найдавніших часів: вона не взяла на себе обов'язка видати навіть літовсько-руські літописи — і їх видала та-ж-таки Петербурзька Археографічна Комісія. Київська Тимчасова Археографічна Комісія, не втручаючись, на жаль, у цю справу, обмежилася тільки тим, що видала козацькі літописи, бо за ці часи (але тільки за ці) навіть російські централісти визнавали вже були існування «Малоросії» (але не України). Видання козацьких і інших літописів цих-же часів мало характер випадковий і не стояло (окрім хіба видання літопису Самовидця) на рівні археографічних вимог. До того ще треба додати, що вийшло в світ тільки по одному виданню і усіх їх (особливо це торкається Граб'янки й Величка) тепер немає в продажу. Живовидячки, річ аж надто потрібна, щоб така поважна наукова установа, як Українська Академія Наук з її *Археографічною Комісією* поставила питання про систематичне наукове видання українських літописів, согрус'а українських літописів. Туди, в оцей согрус випадає ввести як нові, ще невидані, літописи, хроніки і хронографи (згадаймо, приміром, про хроніку Боболинського), так само і перевидані старі за описками, що переховуються по наших книгозбірнях в їх рукописних відділах — згадаємо тут про дуже українізований невиданий список Граб'янчиного літопису, або про той лівобережний літопис полк. Он. Білогруда 1734 року, з якого наведено тільки скількись рядків у хрестоматії з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII вв. акад. Аг. Евт. Кримського ¹⁾).

Безперечно, що в наших книгозбірнях і в книгозбірнях Р. С. Ф. Р. Р. ще знайдеться чимало невідомих рукописних списків літописів. Отож стає літописної справи на Україні вимагає, нехай согрус'а українських літописів видано буде. Але чи-ж варто за наших часів видавати українські літописи? Адже-ж вони, літописи отії, давнішої доби української історії торкаються.

¹⁾ Збірник Іст.-Філ. Від. У.А.Н., № 12, стор. 185-187.

Доба та не може мати такого значіння, якого їй надавано за дореволюційних часів, коли зовсім не виучувано український історичний процес з марксистського погляду. Тимчасом найактуальніше завдання нашого часу це, як відомо, виучувати нову українську історію XIX в., що для неї літописи не відіграють так що й ніякої ролі. Але-ж ми завважити повинні, що XIX в. тісно зв'язаний з XVIII і XVII в., а для цієї доби літописи мають вже велике значіння. Можна сказати, що без них не перебудешся, з'ясувучи історичний процес із марксистського погляду. Адже в літописах розкрито чимало матеріалів і для соціально-економічної історії України. Окрім того, з літописів одночасно й пам'ятники історично-літературні і на них яскраво одбилася їхня доба; ідеологія авторів для нас дуже цікава, бо в ній виявилася їх класова приналежність, боротьба класових інтересів, то-що. З цього боку перед майбутньою марксистською українською історіографією повстає надто поважне завдання—виявити цю ідеологію, її класову основу, бо ця ідеологія безперечно впливала на представників давньої історіографії і таким чином навіть непомітно для себе українські історики підпадали під вплив своїх джерел; тримаючися помилкової думки про об'єктивність літописців (на зразок пушкінського Пимена), вони захоплювалися ідеалізацією героїв української історії в літописах, не звертаючи уваги на те, з якої соціальної класи вийшли літописці. Кажучи взагалі, усі українські літописці вийшли з владущої старшинської класи й негативно ставилися й до козацького гультяїства—голоти і до свавільної черни, себ-то селянства. Отож козацьке літописання XVII—XVIII вв. шляхетським назвати випадає. Воно провадило ідеї тієї шляхетської революції, що найбільш тую добу характеризує. Сільський і міський пролетаріят не висунув,— і це цілком зрозуміло,—літописців з своєї класи, а козацькі літописці вихваляли і в усякому разі широченько оповідали тільки про провідців старшинської і козацької верстви. І сама тільки народня поезія—українські думи й історичні пісні деякою мірою змалювали типи козака-нетаги, козацьких, гайдамацьких і розбишацьких ватажків, що стояли на боці пролетарсько-селянської маси. Отже, нам випадає зараз-таки видавати й так звані козацькі літописи. Тільки-ж до них треба додавати й історичні за них розвідки, на зразок розвідки акад. Оп. Ів. Левицького або цього мого нариса. А втім, повинен я зазначити, що таке освітлення українських літописів потребує попередніх розвідок що-до кожного з них, з боку ідеології їх авторів і класового освітлення ними подій. Додам до цього, що тепер ми вже не можемо задовольнитися з того народницького підходу до козацтва, який не брав на увагу його класового розшарування й розподілу; але-ж і сьогочасна марксистська наукова література не дуже-то виявила нам козацтво з цього боку, адже й тут треба чимало попрацювати над економічним становищем козацтва, як стану, що складався з двох, ба навіть з трьох клас—незаможників, середняків і куркулів.

Літописи литовські і велико-князівські торкаються, правда, дуже давньої доби. Але-ж і вони цікаві деякою мірою і з політичного боку, оскільки той політичний бік явивсь наслідком економіки, й—з боку соціально-економічного, оскільки в них збереглися, нехай і в надто обмеженій кількості,

дані соціально-економічні. Тут треба буде особливу звернути увагу на характерні риси українського феудалізму, що його переживала й Україна. Литовські літописи не аби-яку вагу мають ще й через те, що документальних даних — актів і грамот — від того часу збереглося не гурт, а для князівської доби таких даних так що й зовсім не доховалось, дарма що указівки на ці «крестні» грамоти розкидано по літописах; в усякому разі літописи, завдяки цьому, набувають для цієї доби першорядне значіння. До цього треба додати, що тепер добу цю ми розглядаємо як початок українського історичного процесу — добу натурального господарства і дружинно-князівського феудального укладу. Отже вичувати її й освітлити з марксистського погляду необхідно. Це й зроблено, скажемо, в нарисі проф. М. І. Яворського.

Тут закінчується перша частина мого українського джерелознавства, літописам присвячена. Другу частину його присвячено буде, коли дозволить стан здоров'я й сил, загальному оглядові всіх інших джерел для історії України — актів і грамот, мемуарів тубільців, споминів чужинців, то-що. А все в купі складе у сукупності своїй — *Українське джерелознавство*. Отак я й хотів був назвати три випуски першого тому своєї української історіографії; друга частина це була-б історіографія в справжньому розумінні цього слова, — а саме історія розвитку української історії, як науки. На жаль, отакого підзаголовка — *Українське джерелознавство* — на 1-му випускові не поставлено, отож він з'являється вперше. Нарешті, згадаю тут ще про думку, що її висловив був пр. Клименко, про необхідність скласти українську історіографію *viribus unitis* — колективно (в його листі до Головнауки). Тепер для мене ясніш, як для того іншого, що скласти українську історіографію (джерелознавство й огляд розвитку науки української історії), аж надто потрібно. Адже-ж сам з власної ініціативи взявсь був за оцю працю, розпочавши її ще року 1918. Ясні для мене й нові завдання такої праці з погляду соціологічно-марксистського. Нарешті, гаразд бачу я, що було-б раціонально скласти її колективною працею українських фахівців. Що-до мене, то й те дуже добре, коли мені пощастить довести до краю хоча-б своє українське джерелознавство. Коли-ж *ars longa, a vita brevis est*, то щоб не довелося обмежитися тим, що досі складено. Гадаю, що при колективній праці, з мене було-б досить і того нариса про українські літописи, якого я вже написав. А що-ж до огляду науки української історії, то в мене немає ніякісінької надії його виконати, бо я проваджу тепер і хочу закінчити іншу величеньку надто відповідальну працю синтетичного значіння — «Коротку історію України» на 3 частині на соціально-економічному, марксистському ґрунті. За спеціальні розвідки про міста Лівобічної України, то-що, що їх також годилося-б випустити в світ, я вже й не казатиму. Ось через що я співчуваю думці, щоб українську історіографію складав колектив українських істориків, і ладен узяти в цій праці ту чи іншу участь.

В И Д А Н Н Я
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
У К И І В І.
.....

I. Записки Історично-Філологічного Відділу:

кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922)—2 крб.; кн.: IV (1923) — 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—друкується.

II. «Україна» кн. 1—2 (1924)—2 крб.; кн. 3 (1924)—2 крб.; кн. 4 (1924)—2 крб.; кн. 1—2 (1925)—2 крб. (продається тільки в Держвидаві).

III. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій, Нарис української історіографії. Т. I. Джерелознавство, вип. I (1923)—1 крб.; вип. II (1925)—1 крб.
- № 2 — проф. Теокт. Сушицький, Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури, I (1921)—1 крб.
- № 2а—проф. О. П. Сушицький, Западно-русскія літописи, какъ памятники литературы, I (1921)—1 крб.
- № 3 — акад. Аг. Кримський, Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звоєвана арабами, відродилася політично (1923)—1 крб.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст, Контракти й контрактний будинок у Києві (1924), 2-ге вид.—50 коп.
- № 5 — В. Науменко, Нові матеріали для історії початків української літератури XIX в., I—III (1924)—50 коп.
- № 6 — акад. Аг. Кримський, Перський театр, звідки він узявся та як розвивався, з 5 малюнками (1925)—1 крб.
- № 7 — проф. Вол. Резанов, Драма українська. Т. I. Старовинний театр український. Розвідка і тексти. Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (друкується). Вип. 3. Шкільні дієства великоїнього циклу (закінчується друком).
- № 8 — Ол. Курило, Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925 (продається тільки в Книгоспілці).
- № 9 — акад. Аг. Кримський, Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі.—1 крб. 25 коп.
- № 10 — акад. Аг. Кримський, Історія Туреччини (1924) — 1 крб. 50 коп.
- № 11 — Ів. Каманін та Ол. Вітвіцька, Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 коп.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: I. Ол. Курило, Початки мови (1923)—25 коп. II. Клем. Квітка, Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. III. проф. С. Тимченко, Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. IV. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925).—5 к.
- № 14 — В. Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою) (1923)—60 коп.
- № 15 — Найголовніші правила українського правопису (1925)—10 к.
- № 16 — акад. П. Тутківський, Матеріали для бібліографії українського мапознавства (1924) — 50 коп.

- № 17 — проф. Хв. Тітов, Матеріали для історії книжної справи на Україні (із 221 знімком) (1924) — ц. 10 крб.
- № 18 — проф. С. Тимченко, Локатив в українській мові (1925)—60 коп.
- № 19 — акад. А. Кримський та М. Левченко, Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма малюнками та вступною промовою акад. С. Єфремова)—(друк.).
- № 20 — проф. Хв. Тітов, Стара вища освіта в київській Україні кінця XVI — поч. XIX в. (із 180 малюнками) (1924).
- № 21 — О. Курило, Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробрачів (1924) — 60 коп.
- № 22 — М. Марковський, Як утворився роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1925) — 1 крб. 25 к.
- № 23 — Л. Шульгина, Пасічництво. Праці Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. Вип. 1. (1925) — 40 к.
- № 24 — Рос.-Україн. Словник. Т. 1-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського (1924) — 2 крб. 50 к.
- № 25 — акад. Д. Багалій, Український маядровавий філософ, Г. С. Сковорода (друк.).
- № 26 — Науковий збірник Істор. Секції за р. 1924. — 3 крб. 40 к.
- № 27 — К. Грушевська, З примітивної культури. — 2 крб. 50 к.
- № 28 — Шевченко та його доба. 1-й Збірник Комісії для видавання пам'яток нов. письмен.—1 крб. 75 к.
- № 29 — Програми до збирання оповідань, казок, переказів і пісень (друк.).
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет та плантатор. Київ, 1925.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). Київ, 1925.
- № 32 — проф. С. Тимченко. Номінатив і датив в українській мові (друкується).

.....

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 30% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46. (Видання під №№ 24—28 набувати можна тільки в книгарнях Д. В. У. та Книгоспілки).

.....

ЦІНА, 1 крб.

(Preis 1 krb.).

AS 262 .A72532 v.1 C.1
Narys ukrainetkoi istorichrafi
Stanford University Libraries

3 6105 037 252 124

262
A 725
V.1
Pt 1.

DATE DUE

STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES
STANFORD, CALIFORNIA
94305

